

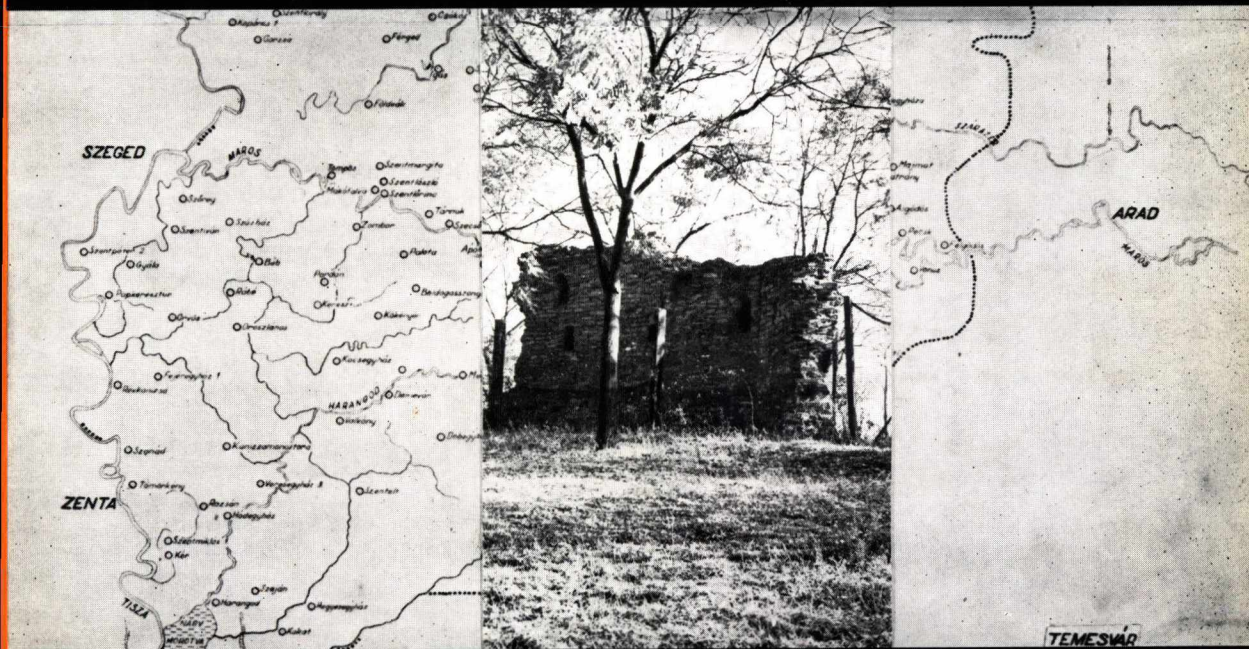
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 7

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Dávid Katalin

AZ ÁRPÁD-KORI CSANÁD VÁRMEGYE MŰVÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

1. KÖTET. 1891. ÉVI KIADÁS.

2. KÖTET. 1892. ÉVI KIADÁS.

3. KÖTET. 1893. ÉVI KIADÁS.

4. KÖTET. 1894. ÉVI KIADÁS.

5. KÖTET. 1895. ÉVI KIADÁS.

6. KÖTET. 1896. ÉVI KIADÁS.

7. KÖTET. 1897. ÉVI KIADÁS.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 7
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő

ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság

ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, POGÁNY Ö. GÁBOR,
RADOCSAY DÉNES, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő

SZABÓ JÚLIA

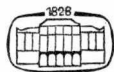

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST, 1974

AZ ÁRPÁD-KORI CSANÁD VÁRMEGYE MŰVÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA

Írta

DÁVID KATALIN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST, 1974

ISBN 963 05 0173 2

© Akadémiai Kiadó · Budapest, 1974 — Dávid Katalin

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Dr. Szucsán Miklós

Műszaki szerkesztő: Gábor Péter

A burkoló Kulinyi István munkája

Terjedelem: 7 (A/5) ív + 1,5 ív melléklet

AK 527 k 7477

74.75847 — Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés	7
Az elpusztult emlékek rekonstrukciója	11
A kiszombori templom	39
A vármegye művészeti topográfiájának katalógusa	52
Jegyzetek	62
Summary	71
Képek	75

BEVEZETÉS

Tanulmányunk feladata az egykori Csanád vármegye elpusztult románkori emlékeinek összeállítása, illetve az elpusztult anyag lehetőség szerinti rekonstruálása. E munka szükségessége akkor merült fel bennem, amikor a Művészettörténeti Dokumentációs Központban a kutatást szervezve tapasztaltam azt a gazdagságot, mely a középkori Magyarország művészetét meghatározta — amely azonban elpusztult, és ma már csak az írott forrásokból következtethetünk rá. Gondolni kellett arra, hogy a Dokumentációs Központ anyaggyűjtésének egyik nagy feladata és lehetősége az elpusztult és csak az adatokból ismert emlékek topográfiájának összeállítása.¹ E munka természetesen nem ölelheti fel az egész középkori művészetet, hanem csak a korai anyagot, tehát azt, amiből a legkevesebb emlékünknél maradt. A korai anyag ilyen kiegészítése elengedhetetlen feltétele egy teljességre törő hazai művészettörténeti feldolgozásnak. Nem arra gondolunk, hogy egy elpusztult terület művészetét írjuk meg pusztán az írott források alapján. Hanem arra, hogy a magyarországi művészet fejlődését jelölő periodizációs határok megállapításánál kell ezeket az elpusztult emlékeket tekintetbe venni; és így a későbbiek, illetve a megmaradtakat úgy tárgyalni, mint amelyeknek előzménye volt, tehát egy ma már nem létező kvantitatíve gazdag környezetben állottak.²

Azokon a területeken, amelyeken a pusztulás olyan mérvű volt, hogy szinte teljesnek mondható, nem elegendő az írott emlékek regesztáinak pusztá közreadásával meghatározni az egykori topográfiát. Ezeken a területeken az adatoknak olyan feldolgozása szükséges, amely a művészettörténeti adatokon túl a művelődéstörténeti, a par excellence történeti adatokat is figyelembe veszi — szem előtt tartva a településtörténetnek, építéstörténetnek, technikátörténetnek szempontjait, a megrendelő családi és politikai, kül- és belföldi kapcsolatainak vizsgálatát stb. E feldolgozással előttünk áll az az eleven kulturális élet, amelyre már nem következtethetünk a mából, mely pedig jelentős helyet biztosított hazánknak az egyetemes művészettörténet szempontjából is. Csupán az adatoknak e munkával járó mennyiségi feltöltődése is rengeteg új szempontot ad kulturális múltunk értékeléséhez és kellő tájékozottságot a középkori művészeti helyzetről. Ugyanis az adatok segítségével olyan intenzív fejlődésnek leszünk tanúi, amely építészeti és művészeti múltunkat, annak szervezetét, technikai előrehaladottságát, iskoláit, műhelyeit új perspektívában engedi vizsgálni.

Elsőként Csanád vármegyét választottuk e feldolgozás témájaként. Választásunkat két szempont indokolta. Az egyik e terület középkori jelentősége volt. Ezt bizonyítandó, a megye középkori történetéből két olyan időszakra hívjuk fel a figyelmet, mely korabeli jelentőségére utal. I. István uralkodásának ideje az első ilyen szakasz, amikor a fiatal állam megszilárdításának érdekében ezt a területet kell

politikailag és kulturálisan megerősíteni. Ajtony hatalmának megtörése után kezdi I. István a megye megszervezését, a püspökség felállítását. Ez a feladat pozitívan hatott a művészetekre, elsősorban az építészetre. A másik időszak, melyben centrális szerepet kap Csanád vármegye, Károly Róbert uralkodásának éveit. A megye történészei egyaránt elismerik, hogy I. István óta senki nem tett a Délvidékért annyit, mint Károly Róbert, amikor udvarát Temesvárra helyezte át; és ez alatt az idő alatt többször tartózkodott Csanád városában is. Ebben az időben olyan főpap állt az egyházmegye élén, mint Benedek püspök, az Anjou-ház embere, akinek nemzetközi tekintélyét többek között bizonyítja az a pápai megbízás, hogy a kalocsai érseknek a palliumot adja át. Említhetjük utódját, Károly Róbert orvosát, Piacenzai Jakabot, aki a király titkos kancellárjaként több ízben járt a pápai és a nápolyi udvarnál. Megyénk főispánja ebben az időben a Hermán nemzetségbeli Lampert, Károly Róbert kedves embere és hosszú időn át országbírája; utódja a Csanád nemzetségbeli Miklós, Csanád esztergomi érsek öccse. A vármegye vezetői és a vezető családok részesei voltak a temesvári udvari életnek, és így közvetlenül kapcsolódtak annak kulturális mozgásához, mely a művészetek fellendülését, az építkezés kiszélesedését hozta.

Két időszakot említettünk csupán, melyek utalnak a terület középkori jelentőségére. Azonban tudjuk azt is, hogy vármegyénkben volt eltemetve II. Endre és Jolánta királyné, akik anyagilag is sokat áldoztak a terület felvirágoztatásáért. Említhetjük Nagy Lajos anyját, Erzsébet királynét, aki szintén mecénása volt a megyének. Természetesen mindezek csak kiragadott példák, de utalnak arra, hogy a megye, mely az újkorban már alig jelent művészettörténetileg valamit az ország más területeihez viszonyítva, a középkorban igen jelentős hely volt. Ezért különösen alkalmas arra, hogy — bár megmaradt emlékei alapján a régi magyarországi művészet története szempontjából ma már alig értékelhető — középkori helyzetét e módszerrel rekonstruáljuk.

A másik szempont, ami indokolja éppen e megyével kezdeni az elpusztult művészeti emlékek feldolgozását, az volt, hogy a forrásanyag kevés helyen olyan szűkszavú és szegényes, mint ezen a területen. Így itt kevesebb eredményre számíthatunk ezzel a munkával, mint a forrásokban gazdagabb területeken — de éppen ez az adatokat értékelő módszer kidolgozását jobban segítette. Sokoldalúbban, a művelődéstörténet szempontjait szélesebben figyelembe véve kellett az adatok közti összefüggéseket vizsgálni.

Feldolgozásunk három forrásból táplálkozik. Elsőként említjük az oklevélanyagot, melyre rekonstruáló munkánkat építhetjük. Az ebből származó nehézségek összefügnek megyénk általános történeti alakulásával. Az oklevélanyag megsemmisülése ugyanis hasonlóan nagymérvű, mint a művészeti emlékek pusztulása. Konkrét adatokat tudunk, melyek egész családi irattárak elpusztulásáról tudósítanak. Különösen az Árpád-kori anyag pusztulása nagy; ebből az időből igen kevés a hiteles oklevelünk. Ha a három nagy városra, Csanádra, Egresre, Hódvásárhelyre vonatkozó okleveleket nem tekintjük, a többi, több mint másfélszáz ismert településre vonatkozóan kb. 36 hiteles és 6 hamis oklevél maradt fenn.³ Ez a hiány — bár megközelíthetővé teszi megyénk múltját — nem engedi meg a feldolgozás részletességét. Természetesen nemcsak középkori okleveleket veszünk figyelembe, annak ellenére, hogy a feldolgozás tárgya a középkor; hiszen

az újabbkori oklevelek adatai is engednek következtetni a múltra. Azonban területünkön lényeges adatgazdagodást ezek sem jelentenek.

Az oklevelek között külön említjük az 1332–37-ben készült pápai tizedjegyzéket, amely a kor plébániáinak felsorolását adja, s mely Berengarius Jacopus és Bonofatus Raimundus pápai kollektorok gyűjtését tartalmazza. A jegyzék páratlan értékű éppen Árpád-kori településeink történetéhez, már csak terjedelménél fogva is. Külön jelentőséget ad neki az, hogy plébániás helyeket említve, a templomépítészetre utal (mellyel szorosan összefüggnek elsősorban az iparművészet és a kőfaragás). Korántsem állítjuk, hogy a jegyzék teljes képet ad a kor hazai plébániáiról. Ennek több oka van. Rongálódott az írás; egyes lapjai tönkrementek, pl. éppen a csanádi püspökség anyagából. Azonban hézagos lehetett már eredetileg is, hiszen sok esetben nem vették fel a püspök és az apátok birtokában levő templomokat, mert a püspök egy összegben fizetett utánuk. Mindenesetre az a kb. háromezer plébánia, amelyet országos viszonylatban említ, lehetővé teszi az Árpád-kori egyházi szervezet feltérképezését.

Az oklevelek csak egyik forrását jelentik kutatásunknak. A másik értékes anyagot a kódexirodalomból vehetjük. E szempontból megyénk már szerencsésebb helyzetben van; viszonylag gazdag anyag maradt ránk történeti forrásainkban.

Ezek közül különösen három jelentős: Anonymus Gestája,⁴ Rogerius Siralmas éneke⁵ és Szent Gellért ún. kisebb és nagyobb legendája.⁶ Mindhárom a megye történetének megvilágítása mellett felbecsülhetetlen segítséget ad művészettörténetének összeállításához is. Történészeink, saját szempontjukból, a megye monográfiájának összeállításához fel is dolgozták ezeket. Művészettörténetileg azonban maradt kiaknázatlan adat bennük, ha nem is ismeretlen adat, de művészettörténetileg még nem értékelt. Amikor történeti forrásainkra támaszkodunk: kizárólag a művészettörténet szempontjából tanulmányozzuk ezeket. Ez egyben felment bennünket az alól, amire különben sem vállalkozhatnánk, hogy forrásainkat a történeti hitelesség szempontjából vizsgáljuk. Ez nem feladatunk, de különben is: a művészettörténet számára elegendő, ha e három említett művet mint hitelesen középkori forrásanyagot használjuk. Ezzel történészeink is egyetértenek — és szempontunkból ez a lényeges. A művészetre vonatkozó megállapításaik bizonyosan tükrözik azt a korszakot, amelyben íródtak; s egymással és az oklevelekkel összevetve nagy vonalakban megállapítható az is, hogy adataik hitelesek-e arra az időre, amellyel kapcsolatban említik.

Anonymusnál számunkra az érdekes, hogy adatai a XII–XIII. századra érvényesek, sőt művének forrása lehetett a XI. század végéről származó, László-kori *Gesta Ungarorum* is. Bizonyos, hogy P. magistert befolyásolta saját korának helyzete, amennyiben sok korára érvényeset előző időkre vetített vissza — erre rámutatott kritikai irodalma. Mindez azonban a mi szempontunkból értékes közlés marad a régi magyarországi művészetre, közelebbről az Árpád-kori művészetre vonatkozóan. Hasonlóan értékes forrás munkánkhoz Rogerius Siralmas éneke a tatárjárásról. Mint fogoly járta végig az országot. Így írása — tartalmát tekintve — emlékirat, amelyben egy magas műveltségű, a nyugati országokat mint diplomata bejárta olasz pap nyilatkozik meg. A szemtanú bizonyossága és precizitása teszi művét, a benne foglalt történeti adatok mellett, művészettörténetileg is értékelhetővé. — A harmadik, mely kétségtelenül legtöbbet nyújtja

munkánkhoz, a Gellért-legenda. Tudományos kritikája sok vitás kérdést hagyott nyitva hitelessége szempontjából. Az újabb kutatások egyik iránya a kisebb legendát a XI. század végére, a nagyobb legendát pedig a XIV. század közepére datálja – azzal, hogy forrásai között a kisebb legenda mellett szerepet kapott a *Chronica Hungarorum* XI. századi és átdolgozott XII. századi szövege is. E vélemény szerint mindkét legenda szerzője pannonthalmi bencés volt.⁷ Nem vitatva e véleményt, hozzá szeretnénk fűzni annyit, hogy a nagyobb legenda szerzője a csanádi helyszínt ismerő személy lehetett.⁸ Más vélemény szerint több korai elemet tartalmaz a nagyobb legenda. Nem zárhatjuk ki annak feltételezését sem, hogy szerzője forrásként használta a csanádi káptalan korai feljegyzéseit.⁹

Az oklevelek és a kódexirodalom mellett harmadik forrásunk a régészeti kutatás. Megyénk e szempontból is szegényes. Oka elsősorban az, hogy az első világháború végétől e terület részben Romániához, részben Jugoszláviához tartozik – és így a hazai kutatásnak nem témája. A középkori vármegye északi része, mely ma Csongrád és Békés megyéhez tartozik, néhány újabb feltárással gazdagodott, de Csanád vármegye egészét tekintve: többségében a régi, nem a legkorszerűbb metodikával végzett régészeti munkára építhetünk.

Munkánk nehézségeit ezzel vázoltuk is. Olyan területet vizsgálunk, ahol emléktárgy alig maradt, de amelyről tudjuk, hogy egykor bővelkedett a kultúra és művészet eredményeiben. Feldolgozásunkban a hiányos írásos anyagra kell támaszkodnunk, és a kevés régészeti leletet csak következtetéseink alátámasztására használhatjuk, de megállapításaink hipotézisjellegét a legtöbb esetben nem szüntethetjük meg. Meggyőződésünk azonban, hogy ennek ellenére tanulságos a rendelkezésünkre álló adatok feldolgozása, mert ezzel a hazai középkori művészet általános értékelését gazdagítani tudjuk.

Témánkat három fejezetben tárgyaljuk. Az első a megye történetének azokat a mozzanatait vizsgálja, amelyek művelődéstörténetére, ezen belül művészeti életére utalnak. A második a kiszombori templom monográfiája, azé a templomé, amely egyetlen épségben fennmaradt műemléke a csanádi középkornak. A harmadik a megye művészeti topográfiájának katalógusát adja. E katalógussal kapcsolatban megjegyezni kívánjuk, hogy munkánk nem pótolni, hanem elindítani, illetve segíteni kívánja a régészeti kutatásokat – s ezek bizonyosan gazdagítják és pontosabbá teszik majd a rekonstrukciót.

Csanád vármegye az Alföldön, a Maros két partján feküdt (I. térkép-melléklet). Erősen mocsaras nyugati sávját a Tisza zárta le, délre eső részét a Harangod, északi felét a Száraz-ér szelte ketté. Települései legsűrűbben a Maros folyását kísérték, de emellett a Harangod és a Száraz-ér két oldalán, sőt a nyugati mocsársáv ellenére a Tisza mellett is jelentős helységek bizonyítanak korabeli lakottsága mellett. Forrásaink alapján tudjuk megrajzolni ezt a települési rendet, amit azonban korántsem tartunk teljesnek. A későbbiekben kitérünk pl. arra a kérdésre, hogy írott forrásaink alapján a megye északi részén az Árpád-korban lakatlannak látszó területek milyen mértékben voltak lakottak — és véleményünk szerint mégis miért mutatkoznak okleveleink alapján betelepületlennek.

Most csak általánosan kívánjuk megjegyezni, hogy felhasznált forrásaink nem adnak teljes képet a megye településtörténetéről. Ezzel kapcsolatban csupán példaképpen hívjuk fel a figyelmet a pápai tizedjegyzék alapján megrajzolható településrendre, mely a plébániás helyeket jelöli meg. A segítségével összeállítható térképen, a megye déli részén, plébániákkal sűrűn körülépített két nagyobb fehér folt mutatkozik: az egyik az Oroszlános — Béz — Valkány által zárt terület, a másik a Szárafalva — Varjas — Nagyősz — Homokrév között elterülő rész. Itt semmi nem indokolja a lakatlanságot. A terület nem mocsaras, mindkét részét út szeli át. Az, hogy forrásaink alapján mégis fehér foltként jelentkezik, nem bizonyít egykori lakottsága ellen, sőt érdekes szempontra hívja fel a figyelmünket. A pápai tizedjegyzék ugyanis az egyházi szervezet kiépítettségét rajzolja meg. Ezek a részek hosszú ideig pogány települések voltak, besenyők és kunok lakták. Ezt a néhány okleveles adat mellett éppen a tizedjegyzék térképe mutatja plasztikusan. Itt tehát nem a települések, hanem az egyházi szervező munka hiányának tudható, hogy forrásaink lakatlannak mutatják.

Ezen a részen a régészeti munkára vár a feladat, hogy megyénk településtörténetének teljesebb képét megrajzolhassuk. Ugyancsak a régészet segítsége kell a sűrűbben lakott területeken is, ahol írott forrásaink alapján szintén nem adhatunk teljességet az eredeti állapotról. Számszerűen sokkal több volt a települések száma, mint amennyit ezek megőriztek. Például a plébániás helyek körül — amelyeket elsősorban ismerünk — több kis falu állhatott; a törvény értelmében a templomos helyhez kilenc másik település csatlakozhatott, és feltételezhető, hogy a fennmaradt iratok ezek nem mindegyikének őrizték meg a nevét.

Témánk szempontjából a terület középkori története a X. század végétől érdekes, mert ez az idő előzte meg közvetlenül a megye megszervezését. Ez egyben első szakasza feldolgozásunknak. A második a szervezés időpontjával indul, amikor e terület is bekapcsolódik az ország általános vérkeringésébe és megszület-

nek alapjai a fejlődésnek, amely meghatározza a középkori Csanád kulturális életét. Ez a periódus a XI. század végével zárul, közelebbről az 1091-es kun betöréssel, melynek pusztításai elsősorban megyénket érintették. Igen nehéz a következő szakasz kijelölése. Ugyanis adataink a XII. század végéig szinte semmi eligazítást nem nyújtanak. Mégis a szerény anyag arra enged következtetni, hogy nem annyira minőségi, mint mennyiségi továbblépést jelent e század megyénkben – és a következő valóban újat III. Béla uralkodásától számíthatjuk. Ez a szakasz a XIV. század első felében zárul úgy, hogy az 1241-es tatárjárást és az 1280-as kun lázadást követő újjáépítés külön jelentőséget kap. Az a fejlődés, amely az Anjouk idejében indul, szinte 200 évig töretlen. 1514-től azután a kiépített, virágzó kultúrájú megye fokozatosan pusztul, míg ezt betetőzi az 1596-os török hadjárat. Ez zárja le Csanád vármegye középkori történetét, olyan drasztikus pusztítást okozva, amely megállította a művészeti fejlődés kontinuitását. A megye csak száz év múlva, a török kiűzése után kapcsolódhatott vissza az ország kulturális életébe, de ez az újjáépítés már egészen más művelődési, települési viszonyokat teremtett.

Mint tanulmányunk elején említettük, feldolgozásunk nem terjed ki az egész középkorra, hanem csak a korai anyagot vizsgálja. Módszerünk itt nyújt segítséget a művészettörténeti kutatásnak. Adataink alapján úgy látjuk, hogy megyénkben ez az idő a XIV. század első felével zárul. Bár adatgyűjtésünknel figyelembe vettük az egész korszakot, s ezért néhány problémát, illetve egy-egy konkrét emlék alakulását végigkísérjük megyénk teljes középkorán, részletesen csupán a korai anyagot dolgozzuk fel.

Előzmények. Ajtony kora

Csanád középkori kultúrájának kialakulására meghatározó volt hazánk déli részének a honfoglalást megelőző és a X. században is eleven bizánci, illetve bolgár orientációja. Ezt a kapcsolatot erősítette területünkön Gyulának 950 körüli konstantinápolyi megkeresztelkedése, akinek szállásterülete volt a Maros két partja, így megyénk is. Feltételezzük, hogy a Gyulát hazakísérő Hierotheosz, akit Turkia püspökévé avatott a bizánci pátriárka, ezen a területen kezdte meg missziós tevékenységét. Bár a püspökségről semmi adatunk nincs, de Joannes Skylitzes XI. században írt krónikájából értesülünk arról, hogy „sokakat kivezetett a kereszténységhez”; ami arra utal, hogy Bizánc befolyását segítette ezen a területen az egyház szervezésével.¹⁰ E missziós püspökség kulturális hatását csak feltételezhetjük, a bizánci kultúrkör azonban másféle módon is importálódott megyénkbe. Erről az a megmaradt csekély és ugyanakkor mégis jelentős régészeti lelet tanúskodik, mely azt bizonyítja, hogy a magyarok a kereszténységgel már a honfoglalás előtt és utána a X. században kapcsolatba kerültek, s ez a kapcsolat keleti, bizánci orientációjú volt.¹¹

Mindez eleven hatóerő a X. század végén is, tehát abban az időben, amelytől a megye középkori történetét vizsgáljuk. A terület ura ekkor Ajtony, aki uralma alatt tartotta a Maros folyótól a Dunáig terjedő hatalmas vidéket. Munkánk szempontjából személyének jelentősége a bizánci kultúra magyarországi megerősítésében mutatkozik meg, amelynek egyik határozott megnyilvánulása vidini megkeresztelkedése volt. A nagyobb Gellért-legendá, amely ezt az adatot közli

CSONGRÁD

SZEGED

ZENTA

velünk, nem mond többet, mint hogy Ajtony „secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus”.¹² Történészeink véleménye az időpontot illetően megoszlik. Egyrészt 1002 utánra teszik, amikor Bizánc Vidint elfoglalja és a császári birodalom szomszédos lesz Ajtony területével.¹³ E véleményt alátámasztandó, idézik a Gellért-legenda Ajtonnyal kapcsolatos következő kijelentését: „Accepit autem potestatem a Grecis.” Ez nézetük szerint Ajtonynak a Bolgárölő II. Bazileosz császárral kötött szövetségéből adódott. A másik vélemény 1002 előttre, tehát Vidin elestét megelőző időre helyezi a megkeresztelkedés aktusát, melynek célja a Bizánc által fenyegetett Sámuel bolgár cárral kötött szövetség megerősítése volt.¹⁴ Ennek értelmet Ajtonynak a bolgár háborúban Bizáncot segítő István királlyal való szembenállása ad. E vélemény a Gellért-legenda fent idézett kijelentését anakronizmusnak tartja, mely abból adódott, hogy a legenda írásakor Vidin már régóta bizánci fennhatóság alatt állt.

Forrásaink és emlékeink alapján, bár más indokolással, az utóbbi véleményt fogadjuk el. A Gellért-legenda megjegyzésével kapcsolatban, hogy Ajtony hatalmát a görögöktől vette, csupán arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy ez a kijelentés nem a keresztelkedéshez kapcsolódik, hanem István királlyal való merész szembenállását magyarázza ezzel. A keresztelkedés említése után leírja Ajtony hatalmát, gazdagságát és erejét, ezeket adatokkal bizonyítja. Majd így ír: „... et usurpabat sibi potestatem super sales regis descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Ticiam tributarios et custodes conclusitque omnia sub tributo. Accepit autem potestatem a Grecis . . .”¹⁵ Bármilyen szűkszavú, mégis világos a Gellért-legenda közlése: azért merészelt Ajtony szembeszállni Istvánnal és megvámolni királyi sószállítókat, mert mögötte állt a nagyhatalmú keleti császárság. A legendának ez a mondata arra utal, hogy István és Bazileosz szövetsége nem biztosított támogatást a királynak Ajtony ellenében.

Ajtonynak 1002 előtt történt megkeresztelkedéséhez mi alapvető indoknak találjuk a kereszténység felvételére kiválasztott Vidin városát. Vidin Bulgária első városa a Duna mentén, bolgár püspöki székhely, és ami a leglényegesebb: éppen a Sámuel-kor egyik kiemelkedő politikai és szellemi központja volt.¹⁶ Vidin tehát nemcsak egyházi központ ebben az időben, hanem kifejezetten a bolgár művelődés székhelye. Sok adatból ismerjük azt a bizánci gyakorlatot, hogy idegen vezérek, fejedelmek, nemzetségfők megkeresztelkedése a császári udvarban történt — és ilyenkor maga a császár vállalta a keresztapaságot. Magyar vonatkozású ilyen adatok: Gyulának már említett konstantinápolyi megkeresztelkedése, és vele egy időben Bulcsué, alig néhány évtizeddel Ajtony előtt vagy korábbról tudunk a Boszporusz közelében tanyázó hun fejedelem, Gordás megtéréséről.¹⁷

Felmerül a kérdés: volt-e ennyire jelentős személy Ajtony? A Gellért-legenda néhány mondatát idézzük, amely alapján megrajzolódik előttünk egyénisége és történelmi jelentősége úgy, ahogy a hagyomány őrizte: „Qui nimum gloriabatur in virtute et in potentia sua . . . Regi autem Stephano honorem minime impendebat, confidens in multitudine militum et nobilium, super quos dominium exercebat.”¹⁸ Ez a hatalom gazdaságilag ugyancsak megalapozott volt. „Equorum etiam indomitorum multitudinem habebat innumerabilem, exceptis hiis, quos pastores in domibus sub custodia servabant. Erant ei et pecora infinita, que omnia habebant pastores sous deputatos, insuper allodia et curias . . . Serviebat namque

eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren, que omnia sub sua concluderant potestate.”¹⁹

Kétségtelen, hogy gazdasági és politikai hatalma külpolitikailag is kiemelkedő rangot biztosított neki. A kor gyakorlata szerint: megkeresztelkedése jelentős aktus lehetett. Visszatérve kiindulásunkhoz, elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a keresztelkedés 1002 után, a nyolc hónapos ostromot kiállt és elpusztult Vidinben történt volna, mely ugyanakkor a levert bolgárok szellemi központja volt. Ha 1002 után történik a keresztelés, Ajtonyt rangja szerint a császári városban keresztelik meg, hiszen Vidin erre teljesen alkalmatlan volt abban az időben.

Munkánk szempontjából azért lényeges megközelíteni ennek időpontját, mivel szoros összefüggésben van megyénk első, még Ajtony nevéhez kötődő építészeti emlékével. Feltételezésünk, hogy a X. század utolsó évtizedében jelent meg Ajtony Vidinben, ahonnan bazilita szerzeteseket hozott szállásterületére, illetve annak központjába, Marosvárra. „... construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore Beati Johannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum”²⁰ – és ellátta őket anyagiilag is azzal, hogy a város egyharmada szolgált nekik.²¹

Mit tudunk a marosvári görög monostorról?

1868 tavaszán Csanádon (Cenad) lebontották az ótemplomot, amelynek helyére építették az új Szent Gellért-egyházat, a város mai plébániatemplomát. E bontás alkalmával először Rómer Flóris, majd Henszlmann Imre jártak a helyszínen, hogy megvizsgálják az előkerült leleteket és falakat. Henszlmann publikációja alapján tudjuk, hogy a lebontott templom a XV. század végén vagy a XVI. elején épülhetett, amire az előkerült anyagból következtetett.²²

Történeti adatainkat értékelve az a véleményünk, hogy az 1868-ban lebontott templom 1514 után készült, amikor a parasztháború miatt a püspöki székhely romokban hevert és az 1514-ben püspökké kinevezett fiatal, reneszánsz műveltségű főpap, Csaholi Ferenc nagy ambícióval kezdett a vár területének újjáépítéséhez. Véleményünket Henszlmannak az a megállapítása is alátámasztja, hogy a lebontott templom elhamarkodva épült, szegényesen, minden dísz nélkülözve. Tudjuk, hogy Csaholi építkezései igen gyors ütemben folytak, mert mire kinevezése után felszentelése is megtörtént, már állt újra Csanád vára, amelyben a központi munkát nem ez a templom, hanem a székesegyház jelentette. Így tehát a történeti adatok, az építés technikai minősége és az előkerült anyag stíluskritikai vizsgálata együttesen arra mutat, hogy az 1868-ban lebontott templom az 1514 utáni újjáépítés emléke volt.

A bontás folyamán világossá vált, hogy a templom helyén egy a XIII. század elején épült egyház állt. Ez az, ami véleményünk szerint 1514-ben pusztult el. Azt, hogy ez Csanád melyik Árpád-kori temploma lehetett, később vizsgáljuk; most egyelőre a bontás munkálatait követjük.²³ A XIII. századi templomnak ékes bizonyítéka volt az a faragott kőanyag, melyet a lebontáskor másodlagosan beépítve találtak meg. Előkerült egy oszlopláb és néhány oszlopfő. (1. kép.) Ezek azonban nem illenek egymáshoz, mert míg az oszlopláb fölött emelkedő henger átmérője 34 cm, addig a kapitellához tartozó oszlopé 42 cm. Maga az oszlopfő kissé nyomott formájú; szélessége 53 cm, magassága ugyanakkor csak 30 cm. A templom szentélyében féloszlopok állottak, melyek közül néhányat szintén megtaláltak a lebontás során.

tott templom falában. Ezek fejezete az előzővel egyezett meg. Ezek a féloszlopok tartották a szentélyzárás boltozatát. A lebontott templom a hatszög három oldalával, a XIII. századi pedig a nyolcszög három oldalával zárult. Ezt a megmaradt zárókövekből tudjuk, melyek átmérője 47,5 cm. A lebontott templom a XIII. századi alaprajzot követte; szentélyét azonban teljesen újonnan építették a XVI. század elején.

Ezzel jutunk el a bennünket most tulajdonképpen érdeklő részlethez. (2. kép.) A lebontott templom nyugati oldalán, a templombelsőnek kb. egyharmada alatt, hozzávetőleg 1,20 m mélyen, egy régebbi épület négyszöget bezáró falait találták meg. Ezzel egyszintben, kelet felé — a XIII. századi templomhoz viszonyítva: annak szentélye alatt — altemplom volt. Ezt az altemplomot a XVI. századi építkezéskor földdel feltöltötték. Henszlmann odaérkezésekor az új építkezések miatt ennek az altemplomnak teljes feltárására nem kerülhetett sor, pedig ezzel vált volna lehetővé a XIII. századit megelőző templom apszisának kibontása.

A négyszöget bezáró régi falak észak–déli irányban hozzávetőleg 3,50 m-rel voltak hosszabbak a lebontott templom szélességénél. A négyszög kelet felé eső falán félig befalazott két ajtónyílást találtak, melyek a XIII. században az altemplomba vezettek. A nyugati homlokzaton szintén kapunyílás volt, melyen átlépve, déli irányban találták meg a keresztelőmedencét. Itt ősi módon, per immersionem történt a keresztelés. A feltárt régi falak az altemplommal és a keresztelőmedencével adják a baziliták Keresztelő Szent János tiszteletére Ajtony által épített templomát. Eredeti méreteit csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. A megtalált falak észak–déli hossza adja a templom szélességét, ami kb. 13 m volt; hosszát pedig a lebontott templom szentélyzáródásáig számíthatjuk, ami szerint kb. 22–24 m lehetett.

Henszlmann véleménye az, hogy a XIII. századi templomot két másik előzte meg. Az egyik szerinte is a bazilitaké volt, a másik pedig a Gellért püspök által építtetett bencés Szűz Mária-monostor, melyben Gellértet eltemették. Adataink alapján ez utóbbi megállapítással nem értünk egyet. Először a két Gellért-legenda alapján vetjük el feltevését, melyben azt olvassuk, hogy a Szűz Mária-monostort Gellért „in contiguo ecclesie Sancti Johannis Baptiste”, vagy máshol „iuxta ecclesiam Sancti Johannis Baptiste” építtette fel. Így tehát a Szűz Mária-monostort ennek közelében kell keresnünk.²⁴ A másik az előkerült leletanyag, ami ellentmond Henszlmann véleményének. A Szűz Mária-monostornak ugyanis Henszlmann semmi nyomát nem találta, de arra gondolt, hogy azt a XIII. századi építkezés teljesen megsemmisítette és ezért nincs anyag, ami bizonyíthatna mellette. Azonban a monostorról tudott adatok ezt a feltevést sem igazolják. Tudjuk, hogy a monostor nagy átépítése 1361-ben történt, amikor Erzsébet királyné, Károly Róbert özvegye „monasterium ipsius viri Dei in edificiis extendit et pluribus ornamentis pretiosis et calicibus decoravit”.²⁵ Ez az adat világosan bizonyítja, hogy egy XIII. századi építkezés nem semmisíthette meg a Szűz Mária-monostort, amelyet a XIV. század hatvanas éveiben újjáépítettek meg. Természetesen erre a korra, tehát a XIV. századra datálható emlékek sem kerültek elő az 1868-as bontáskor.

Ezek után tehetjük fel a kérdést: a bontáskor Csanád város melyik Árpád-kori templomát találták meg? A feltárás alapján annyit tudunk, hogy a templom

XIII. századi és ráépült a baziliták Ajtony-kori Keresztelő Szent János-egyházára. Az oklevelek feleletet adnak kérdésünkre, ha úgy vizsgáljuk őket, hogy melyik az a templom, melyet nem említenek a Szent János-templommal egy időben és ugyanakkor a XIII. században már megjelenik forrásainkban. Ugyanis a régészeti munka alapján bizonyos, hogy ráépült a bazilita templomra, tehát az már nem szerepelhet, amikor erről értesülünk — és bizonyos, hogy XIII. századi. Ilyen egyetlen templom a Szent Üdvözítő társaskáptalan egyháza, melyre első utalást Rogeriusnál találunk, 1241-ből.²⁶ A templom tehát a tatárjárást megelőzően épült, és attól kezdve forrásaink valóban nem említik többé a Szent János-egyházat.

A hiányos feltérési munkálatok adatait értékelve tehát úgy véljük, hogy az 1868-as bontás alkalmával előkerült legrégebbi rész azonos az Ajtony-kori monostor templomával — és ezzel egyidős a keresztelőmedence is. Az okleveles anyag nemcsak arra ad feleletet, hogy a lebontott templom helyén egykor állt XIII. századi melyik Árpád-kori temploma Csanádnak, hanem egyben bizonyítja a legrégebbi falaknak Szent János templomával való azonosítását is, hiszen a XIII. században csak erre épülhetett templom.

A lebontott templom nyugati homlokzata előtt álló falak már 1868-ban romosak voltak. Henszlmann szerint ezek a falak az egykori kolostorhoz tartoztak. Véleményünk szerint a Szent Üdvözítő társaskáptalan háza állt itt. Mellettünk bizonyít romos állapotuk is. Ugyanis a török kivonulását követő renováláskor ezt már nem javították ki, mert a püspökség ekkor költözött át Temesvárra, és vele ment a kisprépost is, a társaskáptalan vezetője. Így tehát erre az épületre többé Csanádon nem volt szükség.

Vajon a Keresztelő Szent János-monostor egyetlen emléke a vidéken e korszak görög kapcsolatainak? Ennek részletes vizsgálatát jelen tanulmányunkban nem adhatjuk; természetesen amennyiben e probléma meggyénkben jelentkezik, az adott résznél utalunk rá. Azonban a Szent János-monostorral kapcsolatosan mégis néhány adatra fel kívánjuk hívni a figyelmet. — Az első, amit említhetünk, meggyénken túl esik már, de Ajtony szállásterületéhez tartozott: ez a Tisza bal partján, a Csanád vármegyétől délre fekvő Aracs (Franyova). Templomának romjai a XIII–XIV. századra datálhatók. A legújabb feltárások azonban arra utalnak, hogy ezt a templomot egy egészen korai egyház épülete előzte meg.²⁷ Ehhez a korai templomhoz kapcsolható az az ismert dombormű, melyet másodlagosan beépítve találtak meg az aracsi kolostor udvarán.²⁸ A dombormű a XI. század elején készült, és ikonográfiai érdekessége a kő felső lapján ábrázolt templom. A kő oldallapján faragott, felnyergelt lovat és kitárt szárnyú sast láthatunk. Ez utóbbi formailag szinte pontosan megegyezik a karosi X. századi övveret sasdíszével. Témánk szempontjából a templom érdekelt bennünket. Az ábrázolást úgy kell tekintenünk, mint ami utal egy helyi templom létrejöttére, amit az új régészeti eredmények is megerősítenek. Más kérdés az, hogy vajon mennyiben tarthatjuk a dombormű rajzát az egykori templom ábrázolásának. Mindenesetre a rajz olyan sajátos részleteket mutat, amelyek nem engedik meg, hogy teljes egészében szematikus ábrázolásnak tekintsük. Így pl. a hajónak részben boltozatos, részben nádfedeles építészeti kialakítása, az egyenes záródású szentély, a torony ablakának és a déli bejáratnak rézsűs kialakítása stb. Mindezek valószínűsítik, hogy az ábrázolásnak

egy létező templom lehetett az ikonográfiai forrása.²⁹ Aracsot a bencés rendtörténet sokáig mint bencés alapítású monostort tartotta nyilván, hiszen a XIII – XIV. században bencések lakták, és így a ma is látható templom romja e rendhez kapcsolódik. Újabban azonban törölték az aracsi apáti címet a bencés apátok jegyzékéből, mivel kétségesse vált alapításának bencés eredete.³⁰ Véleményünk az, hogy eredetileg bazilita monostor volt és a XIII. században cserélt rendet. Ehhez analógiát megénk területén a későbbiekben bőven láthatunk.

Ajtony szállásterületén, Csanád és Aracs mellett, a hagyomány több ógörög monostor emlékét őrzi, közöttük egyeseket pontos helyhez kötöttek.³¹ E korai emlékekről azonban megbízhatóan csak a régészeti kutatás tájékoztathatna bennünket, mely minden bizonnyal az eddig ismerteknél jóval gazdagabb anyagot tárna fel. A későbbi időkben már adatokkal is bizonyítani tudjuk, hogy a keleti egyház egyetlen szerzetesrendje milyen mértékben volt elterjedve hazánkban Árpád-házi királyaink alatt. Ismerjük a visegrádit, a szávaszentdemeterit, a tihányit, a veszprémvölgyit. Azt, hogy ennél jóval több volt, tudjuk III. Ince pápának Imre királyhoz írt leveléből, amelyben említés történik a bazilita rend magyarországi elterjedéséről.³² Ajtony szállásterületéről a későbbi időkben tizenhárom olyan nemzetségi monostorról tudunk, melynek szerzetesrendje ismeretlen.³³ Érdekes, hogy közülük azok, melyek elnevezésükben személynevet őriznek, kivétel nélkül pogány, régi magyar eredetű nevet tartottak fenn. Feltételezhetjük, hogy ezek szerzetesrendje azért ismeretlen, mert bazilita irányítás alatt állottak. Bár alapításuk minden bizonnyal későbbi, tehát Ajtony utáni időben történt, annál valószínűbb, hogy a különben Róma felé orientálódó magyar egyházszervezetben a bazilita rend magyarországi elterjedésének köszönhetik létüket.

Összefoglalva a fentieket, most már Ajtony szállásterületén belül megyénkre korlátozva az anyagot, megállapíthatjuk, hogy e korszak egyetlen biztosan ismert emléke a csanádi Keresztelő Szent János-templom és keresztelőmedencéje, melyet Vidinből hozott bazilita szerzetesek részére a X. század kilencvenes éveiben építtetett Ajtony. A templom a XIII. század első feléig működött; ekkor építették helyére a Szent Üdvözítő társaskáptalan egyházát.

A vármegye megszervezése

Művelődéstörténetileg és így művészettörténetileg is új korszakát jelentette megyénknek az Ajtony hatalma megtörésével kezdődő időszak. Ez az esemény kapcsolja be a területet az ország általános vérkeringésébe; ekkor indul meg az a fejlődés, mely a középkorra meghatározza megyénk kulturális kibontakozását. Történészeink véleménye megoszlik a tekintetben, hogy István király mikor határozta el magát Ajtony leverésére. Forrásaink nem őrizték meg ennek időpontját, és ez az oka a szélsőséges véleményeknek. Egyesek az 1028 körüli évekre datálják, mások István király uralkodásának kezdeti időszakára.³⁴ E periódus egyik főszereplője a megye névadója, Csanád, akinek mondáját a nagyobb Gellért-legenda őrizte meg. Származásáról pedig P. magister Gestájából értesülünk: „Sunad filius Dobuca nepos regis.”³⁵ Történetünk idején Ajtony közelében találjuk, s ha elfogadjuk Anonymus közlését, akkor feltehetően Erdélyből menekült ide Gyula

leverésekor.³⁶ Származása és hatalma miatt a legelőkelőbbek közé tartozott: „qui ceteros dignitate percellebat, quibus ipsum dominum preposuerat”.³⁷ Ez azt mutatja, hogy Ajtony, akihez nyilván nem egyetlen menekültként érkezett, indokoltan tartotta a többiek fölé állítani, talán éppen Istvánnal való rokonsága miatt.

A Gellért-legendából tudjuk, hogy e megbecsülés ellenére később menekülnie kellett Ajtony elől. Esztergomba ment, majd fővezére lett a Marosvár ura elleni királyi seregnek, amely Ajtony hatalmát megsemmisítette.³⁸ A harcok után az elesett keresztények holttestét a marosvári bazilita monostorban temették el. Ezután ennek apátjával Csanád Marosvártól délnyugatra megszenteltette azt a helyet, ahol Szent György tiszteletére templomot kívánt építtetni. Ez volt a meginduló új építkezések első monostora. Feltételezhetően itt temették el Csanádot, mivel későbbi időkben is az egész Csanád nemzetség osztatlan temetkezési helye maradt, tisztelt ősi monostora a különböző családokra bomlott nemzetségnek. Ezt a tiszteletet nem magyarázhatja más, minthogy a nemzetség alapítójának hamvai nyugodtak ott.³⁹ Ez az oklevelekből ismert Árpád-kori Oroszlános, melynek helyét a régészeti kutatás segítségével hozzávetőleg rögzíteni lehet. Nem az újkori Oroszlános (Banatsko Arandelovo), hanem a mellette fekvő Majdán község helyén, Rábé mellett feküdt. Az itt levő kis emelkedésen találtak erre utaló alapfalakat; az emelkedés déli részén pedig egy X. századi temetőt tártak fel.⁴⁰ Ebből arra következtetünk, hogy a monostor alapítása idején itt már település volt. A korabeli település létét alátámasztja az is, hogy Csanád e monostort a marosvári baziliták részére építtette, akiket át is telepített ide. Márpedig ezeknek szolgánpre volt szükségük, s a szolgáltatásokat a település lakossága biztosította. Ezt a jogot már Ajtony idejében, marosvári letelepedésükkor élvezték, amikor Ajtony a város egyharmadát szolgálatra alájuk rendelte. Tehát Csanádnak is úgy kellett megválasztania a helyet, ahová monostorukat építik, hogy ez részükre biztosított legyen. Pontosan nem tudjuk, meddig maradtak itt a baziliták. Feltehető, hogy magyarországi tartományuk elhalása országosan egy időben történt és összefüggött a skizma elmélyülésével. Erre vonatkozó bizonyos adatunk II. Endre idejéből ismert: III. Honorius pápának a pilisi apáthoz írt levele, amelyből értesülünk, hogy a visegrádi görög szerzeteseket a király a pápa engedelmével latinokkal váltotta fel. Általában a XIII. századra teszik megszűnésüket,⁴¹ tehát ekkor cserélnek szerzetesrendet ezek a monostorok. Véleményünk szerint Oroszlános esetében is így történhetett. A tatárjárás nem pusztította el, amit bizonyít a Csanád nemzetségbeli Kelemen- és Vaffa-utódok 1256-os birtokmegosztása. Ekkor Oroszlános monostorát az egész nemzetség közös birtokául jelölték ki, ami – mint említettük – a nemzetségnek e hely iránti tiszteletét bizonyítja és egyben bizonyít a monostor fennállása mellett. Adatainkból úgy véljük, hogy az 1280-as kun lázadás pusztította el. Az 1332–37-es pápai tizedlajstromban nem szerepel. Ennek alapján még nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a monostor megsemmisült, azonban a tizedjegyzék összeállításának utolsó esztendejében, 1337-ben már okleveles adatunk van arról, hogy a nemzetség a települést felosztja.⁴² A felosztás tényéből következtetjük, hogy a közös birtoklás alapját szolgáló monostor ekkorra már elpusztult, a megmaradt falu, amely az oklevél szerint szinte lakatlan, felosztásra kerülhet.

Mint mondtuk, az oroszlánosi Szent György-monostor volt a vármegyévé szerveződött terület első ismert emléke, amely a XI. század harmincas évei előtt – tehát közvetlenül a püspökség megszervezése előtt – épült és 1280-ig működött.

Miután Csanád a monostort felépíttette és a megszerzett területen – melyet róla nevezett el a király Csanád vármegyének és központját, Marosvárt Csanád városának – a rendet helyreállította, Esztergomba ment, hogy a püspökség felállítását realizálja. Ugyanis az oroszlánosi monostor felépítésével ez lehetségessé vált, mert ezzel felszabadult a marosvári épület, ahová ideiglenesen a püspökség beköltözhett. A Gellért-legenda elmondja, hogy István király ekkor visszahívta magányából Gellértet,⁴³ akit az új egyházmegye élére jelölt és akinek Marosvára kísérését Csanád személyesen intézte. Ezt az eseményt történelemszinkronizációnk 1030-ra datálják.

Röviden ki kell térnünk e művelődéstörténeti periódus másik fő egyéniségének, Gellértnek személyére. Velencei születésű, akinek kulturális szemléletét ez a város határozta meg. Szempontunkból itt az a lényeges, hogy Velence mind fekvése, mind gazdasági alakulása miatt egyesítette magában a bizánci és a nyugati műveltséget, találkozási pontja volt ebben az időben a keleti és a nyugati keresztény világban. Gellért tehát a kor mindkét nagy kulturális centrumához kötődött. Bizonyos, hogy István választása éppen ezért esett rá a marosvári püspöki szék betöltésénél. Ez a terület ugyanis olyan hithirdetőt kívánt, aki ismerte a keleti egyház sajátosságait, problematikáját. A kereszténység, mint mondtuk, itt már évszázados volt Gellért érkezése előtt, amit az istváni nyugati térítésnek mindenképpen tekintetbe kellett venni. Tehát olyan felkészültségű, olyan műveltségű személyre volt szükség, aki mindkét oldal felé tájékozott, aki tehát nem idegenként érkezik ide, de ugyanakkor biztosítani tudja a kereszténység római orientációját. A Gellérttel foglalkozó tudományos feldolgozások szinte kivétel nélkül kiemelik, hogy a latinnal egyenlően beszélt a görög nyelvet, és fennmaradt teológiai munkája, a *Deliberatio* – amely szentírás-magyarázat, a Nabuchodonozor által tüzes kemencébe vetett három ifjú énekét tárgyalja – szintén azt tanúsítja, hogy képzettsége erősen kötődött kelethez. Ismerte Pseudo Dionysius Areopagita munkásságát; filozófiája a kor általános uralkodó irányzatának megfelelően Platónhoz és a neoplatonistákhoz kapcsolódott.⁴⁴ Ha pedig ikonográfiailag vizsgáljuk munkáját, ugyanerre az eredményre jutunk. A képek, attribútumok, melyeket írásában használ, szintén a keleti és a nyugati szimbólumrendszer találkozását bizonyítják.⁴⁵ Gellért tehát nem idegenként érkezett e területre, a nyugati térítés feladatát kapcsolni tudta a helyi keresztény tradíciókhoz.⁴⁶

Csanád ispán Gellértet és a vele együtt érkező papokat először Oroszlánosra vitte, hogy a Szent György-monostort felszenteltesse. Ezután mentek át Marosvára, ahol a Keresztelő Szent János monostorát kapta meg ideiglenesen a püspökség addig, amíg az új székesegyház fel nem épül. A Gellért-legenda többször említi, hogy az Oroszlánosra telepített bazilita szerzeteseket semmi bántódás nem érte, hanem továbbra is jogukban állt saját szokásaik és szertartásaik szerint élni és istentiszteletet tartani. Adataink mindenképpen arra utalnak, hogy Gellért idejövetele nem szüntette meg a keleti egyház már meglévő intézményeit, csak mint új magyar egyházmegye, leválasztotta az eddigi keleti püspökségről. Az egy-

házzsakadás ekkor még nem választotta szét élesen keletet és nyugatot, tehát Gellérték építhettek az addigi eredményekre. Feladatuk azonban más volt, mint elődeiké, a bazilitáké. Munkájuk a nagy istváni állami program része volt a terület kereszténnyé szervezésénél. Így módszerük, tevékenységük teljesen más mozgást jelentett e területen, és ennek kulturális eredménye is ennek következtében minőségileg mást hozott.

Az első, amit művészettörténeti szempontból hangsúlyozni kívánunk, Marosvár olyan átépítése volt, mely a többi magyarországi püspöki székhelyekhez tette hasonlónvá. Adataink alapján Gellért építkezéseiről a következőket rekonstruálhatjuk. A régi castrum helyén, a város Maros felé eső részén levő magaslaton telepedett meg az új püspökség. Itt volt a Keresztelő Szent János-templom: e magaslat déli, tehát a Marostól legtávolabb eső oldalán, ott ahol a mai plébánia-templom áll. Itt rendezkedtek be ideiglenesen, amíg el nem készült a székesegyház, melyet „in honore beati Georgii martiris ad litus Morosii construxit”,⁴⁷ amiből meghatározhatjuk a helyét. Eszerint a Keresztelő Szent János-templommal azonos magaslaton, az emelkedés északi oldalán, közvetlenül a Maros partján feküdt. Titulusa azonos az oroszlánosi monostoréval, azonban nem feltétlenül bizonyos, hogy a székesegyház titulását is Csanád ispánnak e mártír iránti különleges tisztelete határozta meg. Valószínűbb, hogy a csanádi püspökség készülő főmonostorának védőszentjét Gellért jelölte ki, mivel tudjuk, hogy őt eredetileg Györgynek hívták, mert a vértanú napján született. Csak apja halála után változtatták nevét apja után Gelléltre.

A székesegyházat pontosan nem rekonstruálhatjuk. Tudjuk azonban azt, hogy építésével egy időben milyen nagy lendülettel folytak az építkezések a megye egész területén, ami a helyi munkaerőt teljesen igénybe vehette. Ezért fel kell tételezzük, hogy a székesegyházhoz Gellért külön építőműhelyt szervezhetett, amit kapcsolatai révén mind a királyi udvartól, mind Itáliából megkaphatott. Abban azonban bizonyosak vagyunk, hogy a székesegyház méltó volt az István által alapított többi püspöki templomhoz. Komoly királyi adomány, anyagi segítség tanúskodik emellett. A Gellért-legenda értesít arról, hogy István 1000 márkát ígért a templomhoz, amit még életében becsületesen teljesített is.⁴⁸ Ez a megjegyzés arra is utal, hogy a templom építése hosszabb időt vett igénybe – ami szintén építészeti gazdagsága mellett bizonyít. Berendezéséből semmi sem maradt, de a nagyobb legenda megemlíti, hogy a király adományokkal nemeslelkűen felékesítette. Ez mind az ötvöstárgyak, mind a textíliák pompájára enged következtetni.

A székesegyház belső berendezése kapcsán konkrétan értesülünk arról, hogy Gellért külön oltárt emeltetett benne a nagyobb legenda szerint „ad honorem Dei genitricis”, a kisebb legenda szerint „ad honorem matris nostris Salvatoris”,⁴⁹ amely előtt a püspök egyes szombatokon és Mária mennybevitele ünnepén végezte ájtatosságait.

Az oltár előtt ezüsfüstölő állt, melyben állandóan égett a tömjén. Gellért erre a munkára külön két férfit alkalmazott, akiknek az volt a szolgálatuk, hogy a tömjén illatát egész napra biztosítsák. A szegedi múzeum őriz egy tömjénezőt, melyet Csorváson, megyénk szomszédságában találtak. E remek ötvösdarabról a kutatás megállapította, hogy jelentős műhelyben készült és onnan került az

ország e távoli déli részére, illetve a kis falusi templomba.⁵⁰ A Gellért-legendában említett tömjénező, amelyről tudjuk, hogy nemesfémből készült, az egyéb be rendezési tárgyakkal együtt nyilván jelentősebb művészi alkotás volt, mint a csorvási bronzfüstölő. Feltételezhetjük, hogy esetleg királyi ötvösműhelyből származott, vagy ha nem, olyan helyi munka volt, amely hasonló művészi színvonalat képviselt. Mindenképpen bizonyosra vesszük, hogy az egyházmegye székesegyházának ötvöstárgyai nem maradtak alatta a csorvási templom megmaradt tömjénezőjének.

A templom pusztulásáról a következőket tudjuk megállapítani. 1514-ben erősen megrongálódott, de Csaholi Ferenc, a megye akkori püspöke renováltatta. A század közepéig állt fenn így; akkor bekövetkezett lerombolásáról a krónikás értesít. „Umbs Jahr 1547. oder 48. haben diese Bischöffliche Stadt und Schloss so einem berühmbten Tempel hat durch Übergab und Trägheit der Unserigen die Türken eingenommen und benebens viel Castell deren die meisten in einer anmuthigen und weiten Ebne neben den Wasser gelegen ohne Schwertstreich Ihnen unterwürffig gemacht.”⁵¹ Itt tehát az egész város és benne a neves templom pusztulásáról értesülünk. Az említett dátum téves. A vár felégetése 1550. október elején történt, amikor a Ferdinánddal kötött szövetség miatt a szultán Fráter György megbüntetését rendelte el, akinek kezén volt akkor Csanád is. E büntető hadjárat részeként Cserepovics Miklós ostromolta a várost. Október 4-én a csanádiak már azt jelentik Ferdinánd vezérének, Báthori Andrásnak, aki ekkor Eger és Szolnok között táborozott, hogy a vár leégett.⁵² Csanád ekkor szűnt meg püspöki székhely lenni, és azért az elpusztult székesegyház többé nem épült itt újjá. Története tehát önmagában hű tükrözője Csanád vármegye középkorának. A XI. században épül; gazdagsága végigkíséri a századokat; a történelmi tragédia, melynek következtében a XVI. században folyamatosan pusztul e terület virágzó kultúrája, megsemmisíti a székesegyházat is. Ma már csak régészeti ásatás segítségével lehetne e nagyjelentőségű emlékünkről valami tényszerűt megállapítani és így újabb adattal gazdagítani a koraközépkori magyar építészet anyagát.

A Gellért nevéhez fűződő másik jelentős építészeti alkotás a saját temetkezési helyéül kiválasztott Boldogságos Szűz-monostor volt. Ennek fekvéséről annyit tudunk, amit már említettünk is, hogy Keresztelő Szent János temploma mellett épült. Ha a jelenlegi terepet vizsgáljuk, és figyelembe vesszük, hogy a Szent János-monostor a mai plébániatemplom helyén állt, tőle pedig északra, a Maros partja felé a székesegyház, akkor a Mária-monostor az új plébániától kissé északra, a mai görögkeleti templom helyén lehetett.⁵³ Így a XI. században a várban dél-északi irányban helyezkedett el a három templom. (17. kép.) Ez az építészeti rend a teljes középkorra érvényes — annyi változással, hogy a XIII. század első felében a Keresztelő Szent János-templom megszűnt és ráépült a Szent Üdvözítő társaskáptalan egyháza.

A Mária-monostor a székesegyháznál kisebb, de művészi kiképzésben igen gazdag volt, amire a monostornak adott királyi támogatásból következtetünk. A király maga 500 márkát adott az építkezéshez, azonkívül 10 vég bíbort és 50 vég posztót. Gizella királyné külön megajándékozta 4 vég bíborral és ugyanannyi gyolccsal.⁵⁴ Az 500 márka igen tekintélyes összeg volt, ami egy nagyobb templom építését is lehetővé tette. Mivel azonban a terep nem nagy, s rajta áll már ekkor a bazilita

monostor, és elkezdték a székesegyház építését is, így a harmadik templom méreteiben csak kisebb lehetett. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy az összeget inkább a belső kiképzés emésztette fel. A Mária-monostor a bencés rendé lett; első apátja a Gellérttel együtt érkező pannonhalmi Fülöp volt.

Az ő és Gellértet a püspöki széken követő Mór sürgetésére és vezetésével jelentek meg Endre királynál Gellért halála után hét évre, 1053 körül a vármegye nemesei – és kérték a test hazaszállításának engedélyezését, hogy abban a templomban helyezték el véglegesen a szent püspököt, melyet ő maga választott temetkezési helyéül.

Említettük, hogy az 1868-ban lebontott templom nyugati része előtti teret romos fal vette körül, ami véleményünk szerint a Szent Üdvözítő társaskáptalan háza volt. Itt a bontás alkalmával egy kőszarkofágot találtak. (3. kép.) Mérete és díszítése alapján Henszlmann a görög barátok által Gellért számára készített koporsónak tartotta; és ezzel megerősítve látta feltevését, hogy az 1868-ban lebontott templom helyén egykor a Mária-monostor állt. Fentebb már bizonyítottuk e feltevés helytelenségét, hiszen ellentétben áll mind a régészeti, mind pedig a történeti adatokkal. Ha azonban ezek az adatok nem is állnának rendelkezésünkre, a szarkofág feltárásának körülményei önmagukban is bizonyítják, hogy nem ez volt az a hely, ahol Gellértet eltemették. A Henszlmann által Gellértnek tulajdonított koporsót ugyanis nem in situ találták meg. Az ásatás kimutatta, hogy a templom alatt több kriptá állt, melyekben kelet–nyugati irányban fektetett csontvázak voltak. Az egyik ilyen kriptában állt a szarkofág, amit azonban utólag helyeztek ide. Az utólagos elhelyezés falbontást kívánt, a megbontott boltozat maradványait meg is találták a szarkofág körül. A szarkofág maga kb. 15 mm vastag mésztapasszal volt körülveve, s a fedelén látható nyomok egykori levételéről tanúskodtak.⁵⁵ Különben sem tételezhetjük fel, hogy Gellértet a templomon kívül eső káptalanteremben helyezték el.

Két kérdést kell ezzel kapcsolatban tisztáznunk. Először azt, hogy valóban Gellért koporsóját találták-e meg a feltáráskor; másodsor pedig azt: hogyan kerülhetett másodlagos elhelyezéssel a tárgy a káptalanterem alatt levő kriptába.

Emlékünk két részből áll: egy posztamensből és a ráállított szarkofágból. A szarkofág minden dísze az egyik hosszfalának közepén kis halomra állított kereszt, mely a lap egész magasságát átfogja. Díszítése és faragása alapján valóban a XI. századra datálható. A motívum gyökerét keresve, Henszlmann több analógiát említ a bizánci anyagból.⁵⁶ Gerevich Tibor pedig, aki csatlakozva Henszlmannhoz, elfogadja Gellért szarkofágjának, a velencei származású vértanú koporsójának díszítőmotívumát stíluskritikailag a San Marco XI. századi szószékének hasonló motívumához rokonítja.⁵⁷ A két vélemény végül is nem mond ellent egymásnak. Bizonyos a motívum bizánci jellege, amit Velence is közvetíthetett; azonban egyszerűsége, szerénysége helyi műhely munkájára utal.

A szarkofág hosszúsága 213 cm, szélessége 86 cm, magassága a posztamenssel, amelyhez hozzá van erősítve, 99 cm. A 11 cm magas fedél szélessége megegyezik a szarkofág külső szélességével, hossza azonban nagyobb. Az aránylag nagy méretből mind Henszlmann, mind Gerevich arra következtetnek, hogy a szarkofág olyan céllal készült, hogy abba belehelyezhető legyen egy másik koporsó. Tehát Gellért Budán történt halála után készítették az onnan érkező ideiglenes koporsó

befogadására. Arányaiban hasonló, méreteiben pedig valamivel kisebb az ún. Szent István-koporsónál, melyről Gerevich feltételezi, hogy azt is utóbb készítették és helyezték el benne az ideiglenes sírládát.⁵⁸

Magunk részéről a méret és forma alapján arra következtetünk, hogy a szarkofág oltárnak készült, és a sima fedőlap volt a menza, a kereszttel díszített oldal az antependium.⁵⁹ Gellért maradványainak Pestről Csanádba való áthozatala és elhelyezése a szenttéavatás ünnepélyességével történt, mégpedig a canonisatio popularis formájában.⁶⁰ Így tehát szentnek ereklyéit helyezték ide, ami lehetővé tette, hogy azt oltárnak használják.⁶¹ A Gellért-legenda is megengedi ennek feltételezését. Leírja, hogy amikor a szent püspök maradványait Szűz Mária templomába vitték, a tömeg népe miatt nem temethették el; sőt, néhány hétig istentiszteletet sem lehetett tartani a templomban.⁶² Ezt az eseményt a legvalószínűbben úgy rekonstruálhatjuk, hogy az ereklyeoltárról az oltárlap le volt véve és az ereklyét vagy legalábbis a ládát, amiben elhelyezve hozták Gellért maradványait, a tömeg látni, érinteni akarta — és ezért nem engedte lezárni. A sok ember önmagában ugyanis nem akadályozta annak, hogy hetekig ne tarthassanak istentiszteletet. Ennek véleményünk szerint egyetlen akadályozója az oltár hiánya. Maga a szarkofág volt az oltár, amit nem lehetett helyreállítani — és így az istentiszteletre nem volt mód.⁶³

Így tehát egyetértünk Henszlmann és Gerevich véleményével, hogy emlékünknél Gellérthez kötődik. Azonban nem szarkofágnak, hanem ereklyeoltárnak készült, amibe belehelyezték a Pestről érkező koporsót.

1361: az az esztendő, amely mind a templom eredeti állapotán, mind az ereklyék elhelyezésén változtat. Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné Szent Gellért iránti tiszteletből, és azért, mert betegségéből való felgyógyulását az ő érdemeinek tudta be, Szűz Mária monostorát kibővítette újabb épületekkel, és berendezését is művészien megújította. Második kérdésünkre, tehát arra, hogy miként kerülhetett az ereklyeoltár másodlagos elhelyezéssel a Szent Üdvözítő társaskáptalan káptalantermébe, itt kapunk választ. Erzsébet királyné ugyanis új síremléket készíttetett ekkor, oltárral, és külön egy ezüst-arany koporsóval. A régi oltár feleslegessé vált, mert forrásunk arról értesít, hogy az újonnan készültben helyezték el Gellért nagyobb csontjait néhány ereklyével együtt, a kisebb csontokat pedig a ciliciummal, a korbáccsal és köpenyével a márványoltárra tették. A régi, szerény kivitelű, immár 300 éves oltárra és ereklyetartóra többé nem volt szükség; ekkor helyezték át a társaskáptalan alatt levő egyik üres kriptába. Hogy az új oltár és ereklyetartó milyen lehetett, arra egyetlen analógiaként a zárai Szent Simeon-ereklyetartót említhetjük. (18.kép.) Ezt a pompás ötvösművészeti alkotást a fiatalabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos felesége készíttette és ajándékozta Zárának. Tehát ezzel egy időben, feltehetően azonos királyi műhelyben készült a csanádi ereklyetartó is.

A város további XI. századi alakulásáról, az egyéb épületekről ugyanúgy nincs emlékünknél, mint a székesegyházról és a Szűz Mária-monostorról. Sőt, ezekről írott adataink is szinte semminek mondhatók. Bizonyos, hogy a székesegyházzal egy időben épült az új püspöki monostor, mert a nagyobb legenda megjegyzi, hogy a püspök és társai addig laktak Keresztelő Szent János monostorában, amíg csak el nem készült Szent György vértanú monostora.⁶⁴

Ezenkívül két adatot találunk még a Gellért-legendában Marosvár korabeli kiépítéséről. A legenda elmondja, hogy az egyik napon harminc újonnan megtért jött a püspökhöz azzal a kéréssel, hogy vegye magához fiaikat, nevelje a tudományokban, és rendelje papokká őket. A püspök ezt vállalta; ami után még többen hozták fiaikat ide, és így nevelődtek fel a székeskáptalan első kanonokjai. A tanítványok száma rövidesen úgy megsokszorozódott, hogy kiegészítő tanítót kellett hívni. Számunkra az érdekes a nagyobb legendának az a megjegyzése, hogy Gellért megfelelő, alkalmas házról gondoskodott iskolája részére.⁶⁵ Feltételezzük, hogy egy ilyen nagylétszámú, híre miatt is jelentős iskolához a „megfelelő” épület méreteiben is jelentős kellett legyen, hiszen e sok fiatalnak nemcsak iskolája, hanem szálláshelye is volt egyszerre a ház.

A másik adat a kanonokok házára vonatkozik. A legendából tudjuk: Gellért egyik kanonokjának sem engedte meg, hogy a városban aludjék, csupán akiket útra küldött, „ceteri in una domo pausabant”,⁶⁶ tehát közös épületet rendezett be részükre, ami a kanonokok számából következtetve tekintélyes épületet jelentett.

Különösen nagy arányban indult meg az építkezés Gellért hittérítő tevékenysége miatt vidéken, nemcsak szorosan megyénk területén, hanem az egyházmegyében általában. Településeink belső rendje, mely a középkorban érvényes volt, ekkor alakul — ekkor formálódik a társadalom új felépítése és eszmei, politikai átnevelése következtében. Ezzel nem állítjuk azt, hogy a társadalom további fejlődése, az új osztályok megjelenése, az új szellemi áramlatok nem befolyásolták állandóan a települések arculatát: a kereskedelmi, ipari élet fejlődésével, a polgárság megerősödésével, a reformáció térhódításával stb. De lényegét illetően: a topográfiai, építészeti centrumok kialakítása már a királyság első évszázadában megtörtént.⁶⁷

Gellért munkáját is ebből a perspektívából értékelve, az adatokat eszerint vizsgálva, a települések kialakításának és konkrét kiépítésének nagyszerű eredményeit találjuk megyénkben. Aránylag kevés adat utal erre. Ezekből azonban megállapíthatjuk pl., hogy a templomépítés egyúttal a település centrumképzésének is főmotívuma, s hogy amely templomok többségének konkrét említése csak a XIII. századi oklevelekben történik, már a XI. században nagyrészt felépültek. Ha bármilyen visszafogottan vesszük is számszerű adatnak a Gellért-legendát erre vonatkozó megjegyzéseit, a munka ütemét még akkor is, mint kezdetet, lendületesnek kell tartanunk. Az építkezésnek ez az üteme nem képzelhető el másképpen, mint különböző helyi építőszervezetek, műhelyek létrehozásával, mert ehhez már nemcsak munkásokra, hanem szakemberekre volt szükség. Ezenkívül a templomépítés nem egyszerűen építészeti probléma, hanem komplex, amennyiben berendezése a képzőművészetek több ágát érinti; a liturgikus felszerelési tárgyak elkészítése, bármennyire szerény igényű legyen is, művészi munkát igényelt.

A nagyobb legendában a következőket olvassuk erről: „Igitur in festivitate beati Iohannis Baptiste facta predicatione et data benedictione, accesserunt ad episcopum quasi viri, postulantes sibi sanctificari loca pro ecclesiis construendis.”⁶⁸ Megtörténtéről is számot ad az életrajz, amikor megemlíti, hogy a püspök szerzeteseivel egyházmegyéjét látogatva, beszentelte azok cintermét, akik templomot

akartak építeni. A templomok építése azonban nemcsak az építetők akaratából történt, hanem a püspökség központilag is szervezte és sürgette felállításukat. A Gellért-legenda utal erre, amikor megemlíti a magyar nyelven beszélő szerzetesek nevét — Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tasziló és István nevét —, és hozzáteszi, hogy Isten ígését hirdelve, városon és falun templomokat építettek. Tehát mint térítők bejárták kerületüket, hogy a Marosvározt megkereszteltek oktatásáról gondoskodjanak és szervezzék a plébániákat, s e munkával együttjárt a templomok építése. Itt már túllépjük megyénk határait, amennyiben Csanád vármegye később két esperesi kerületre oszlott: a Marostól északra eső terület volt a maroselvi, a délre eső pedig a székesegyházi esperesi kerület. Ha elfogadjuk Borovszky véleményét, hogy a Gellért-legenda a térítést szervezők nevét olyan sorrendben közölte, ahogy később az esperességek egymás után következtek, akkor a zalavári Konrád a maroselvi, a zalavári Albert pedig a székesegyházi kiküldött volt ebben az időben.⁶⁹

Nem tudjuk helységenként megnevezni, pontosan kimutatni, hogy a XIII. században oklevelekből ismert templomok közül melyek voltak meg már a XI. században. Ezt csak egy nagyarányú régészeti ásatás tehetné lehetővé. Így csak feltételezhetjük, hogy a Csanád nemzetség oroszlánosi monostorát más családi monostorok alapítása követte — és a fennálló rendelkezés, ami tíz faluként kötelezte a templomépítést, nyilván megyénkben is fokozatosan megvalósult a XI. században.

Bármilyen szerényen, mégis következtethetünk a korábbi anyagra is; és erre fel kell figyelnünk, amikor ezt az adatszegény korszakot vizsgáljuk. A XIII. századtól ismert templomaink, elsősorban monostoraink nem keresztény elnevezésűek. A Csanád nemzetség tulajdonában levő Pordány-, Tömpös-, Kemecsemonostor, Rábé, Béb templomoshelyek stb., melyek mind személynevről kapták elnevezésüket, arról tanúskodnak, hogy a Csanád nemzetség még akkor alapította ezeket, amikor a pogány neveket nem váltotta fel a későbbi keresztény névadás. Csanád ispán családját és utódjait a XII. század végéig nem ismerjük. Feltételezhetően e monostorok alapítói közvetlen családtagjai vagy leszármazottai voltak.

1083-ban László király kérésére VII. Gergely pápa a római bőjti zsinaton engedélyt adott mindazok ünnepélyes szenttéavatására, „qui Pannoniam ad Christum predicatione sua converterunt”.⁷⁰ Ez egyben a kereszténnyé lett ország ünnepélyes elismerését is jelentette Róma részéről. Rómának ugyanis ebben az időben feltétlenül érdeke volt a magyar király jóindulatának biztosítása, mert ekkor vívta nagy küzdelmét Henrik császár ellen. A császár által összehívott brixeni zsinat ekkor már megválasztotta Wibert ravennai érseket ellenpápának, és állandó volt a veszély, mely 1084 májusában be is következett, hogy Henrik elfoglalja Rómát. László a Henrik ellen fellépő Rudolf ellenkirály mellett állt, és ezzel a pápa és császár küzdelmében Rómát támogatta. Ilyen politikai konstellációban teljesítette Róma László király kérését, mely a nyilvános szenttéavatást eredményezte. Mint említettük, Gellértnek 1053 körül történt csanádi temetése a *canonisatio popularis* formájában történt, tehát szenttéavatása már akkor realizálódott. A kutatás csak István király kanonizálását fogadja el erre az időre, tehát 1083-ra, Gellért püspökét a temetés idejéhez köti, Imre herceget pedig az

1092-es szabolcsvári zsinat előtti időkre, hiszen a zsinat ünnepjegyzékében mindhárman szerepelnek.⁷¹ Ennek ellenére azonban bizonyos, hogy az az országos esemény, mely István király szentté avatását kísérte, bizonyosan emelte Marosvár és megyénk helyzetét is, mivel itt nyugodtak István egyik legtiszteltebb munkatársának, a magyar hittérítés kiemelkedő egyéniségének, a már szentként tisztelt Gellértnek hamvai. E korban itt szerepet játszó személyek neveit nem ismerjük; csupán Lőrinc püspökről maradt adatunk, aki ebben az időben, az 1083–1113 közötti években töltötte be hivatalát.

E periódus utolsó eseménye mind kultúrtörténetileg, mind művészettörténetileg tragikus következményekkel járt. 1091-ben tört be az országba Kapolcs vezérletével egy erős kun sereg, mely Tokajnál a Tiszán átkelve, három csapatra oszlott. Kettő végigpusztította a síkságot, a harmadik a Tisza mentén vonult lefelé. Hogy megyénket végigpusztították teljesen, azt útjunktól világosan látjuk; annál is inkább, mivel tudjuk, hogy a megye déli része alatt, Becsénél egyesültek egymással újra a csapatok. Itt, a Temes folyó mentén támadta meg őket László király. Nem tudjuk pontosan felmérni a pusztítást, de bizonyos, hogy nagymérvű lehetett. A krónikás megemlékezik a hatalmas zsákmányról, amit magukkal vittek.⁷²

Ezt követi 1092-ben a szabolcsvári zsinat. Művészettörténetileg rendkívül jelentős a tevékenysége. (Adataiból arra következtethetünk, hogy a megyénkben alig ismert XII. század azokat az eredményeket fejlesztette tovább, amelyet a XI. század teremtett meg, ezeknek mennyiségi kibontakozását biztosította.) Szempontunkból a zsinat leglényegesebb határozata új templomok felállításáról és a régiek restaurálásáról gondoskodik. Külön intézkedik az erőszakosan elpusztított templomok helyreállításáról; így egyben utalást kapunk arra, hogy a különböző belső lázadások és az ellenséges betörések milyen komoly károkat okoztak az építészeti anyagban. Ezeket a templomokat a környék lakói kötelesek felépíteni, de kehelyről és öltözetekről a király gondoskodik. Érdekes, hogy külön említi a régiségük miatt összedűlt templomokat, melyek rendbehozását, illetve újjáépítését a püspökre hárítja. Mai kifejezéssel élve: első hazai műemléktörvényünkkel találkozunk itt. Bizonyosan azért kötelezte a határozat a püspököt e feladatra, mert így akarta biztosítani a templomok állandó jókarban tartását. Ezeknek az intézkedéseknek végrehajtása azután visszaállította, mégha bizonyos módosításokkal is, a XI. századi status quo – és érvényessé tette azt a következő századra. Arra, hogy emellett rendszeresen épültek új templomok is, szintén a zsinat határozataiból következtethetünk, amennyiben különböző szankciókkal igyekezett biztosítani a templomépítésre tett ígéretek betartását.

A szabolcsvári zsinattal zárjuk megyénk középkori történetének második periódusát, mely Ajtony leverésétől a század végéig tartott. Összefoglalva eredményeit, a művészettörténet szempontjából elsősorban a meginduló egyházi építkezéseket kell kiemelnünk, melyek szerepet kaptak a települések kialakításában, a városok és faluk centrumának kiképzésében. Az építkezések, a vallási élet biztosításához szükséges egyéb művészeti tevékenység üteme igen nagy volt. Adataink mennyisége alapján már az első időkben helyi műhelyek létét kell feltételeznünk, sőt a nagyobb arányú építkezéseknél, melyeknek királyi támogatásáról is tudunk, központi királyi műhelyek és mesterek bekapcsolódására is gondolnunk kell. Az a néhány vezető egyéniség, akiket a megye élén ebben az időben megnevezni tudunk –

elsősorban Csanád ispán, Gellért püspök, majd ennek utódjai —, olyan jelentős személyek, akik hazai és külföldi kapcsolataik révén biztosítani tudták a megye központi szerepét politikailag és kulturálisan egyaránt.

A XI. század virágzó kulturális életét alig rekonstruálhatjuk megyénkben, de bizonyos, hogy igen jelentős szerepet töltött be országos viszonylatban is. Művelődéstörténetének ekkor egyik sajátossága volt, hogy elevenen kapcsolta egymásba a keleti és a nyugati kultúrát, melyeknek diverzitása ebben az időben már megmutatkozott. A két kultúra itt úgy találkozott, hogy a nyugati műveltség indulásakor mély gyökerei voltak a keleti kultúrának. A honfoglalást megelőző bolgár uralom még azt is lehetővé tette, hogy ennek a kultúrának népi gyökerei legyenek. Azt, hogy mennyire élő tényező volt, olyan, amellyel számolnia kellett István királynak, említettük már Gellért személyének kiválasztásával kapcsolatban. Ugyancsak erre mutat Csanád ispán személyének kijelölése is, akinek politikai jelentőségét Ajtony hadi erejének ismerete csak részben adta meg; a győzelem utáni szervező munkához már ennél több kellett. Csanád ismerte a terület addigi kulturális megformáltságát, abba tartozott bele. A haderő ismerete a győzelemhez kellett, ez az utóbbi pedig a ráváró nagy szervező munka elvégzésére tette alkalmassá. E két személy megválasztása nemcsak egyszerűen arra utal, hogy a keleti kultúrának itten gyökerei voltak, amellyel számolnia kellett Istvánnak, hanem arra is mutat, hogy olyan mély hagyománnyal bíró tényező volt, amelyet felszámolni nem lehetett, hanem építeni kellett rá az új társadalmi alakulásban. Ebből világosan következik, hogy ilyen helyzetben nem egyik kultúra váltotta fel, szorította ki a másikat, hanem egymást módosítva, egymásra kölcsönösen hatva alakították ki az újat. Ez pedig a két kultúra és művészet sajátos szintézisét teremtette meg.

E terület kulturális kibontakozását vizsgálva, még egy sajátságra figyelniünk kell. Az országnak ez a része az, ahol legtovább élt háborítatlanul a pogány magyar kultúra. Nemcsak arról van szó, ami az ország más területein is hasonló volt, hogy a püspökség megszervezéséig, tehát a nyugati hittérítési munkák megindulásáig a pogány szokások elevenek maradhattak. Megyénknek ebből a szempontból az a sajátossága, hogy míg a többi területen a hittérítést megelőzte a politikai szervezés, tehát azok a területek pogány mivoltukban is a királyság alá tartoztak, addig megyénkben, szinte a püspökség felállításáig, a királytól független politikai hatalom biztosította a pogány kultúra létét. Itt tehát ennek fejlődését nem akadályozta egy ellentétes tendenciájú központi hatalom, létét nem gyengítette a hittérítést megelőzően a politikai szervezet. Ebből arra következtethetünk, hogy a terület XI. századi kulturális alakulásakor az ősi pogány magyar kultúra is ép-ségben, háborítatlanul fogadta a nyugati kereszténységet, tehát ez is sajátosan módosította azt.

A szabolcsvári zsinattal, így a XI. század végével zártuk ezt a korszakot, amelynek művelődéstörténeti hatását a XII. század nagy részére is vonatkoztatjuk. A XII. századot úgy tekintjük tehát, mint az előző idő kulturális minőségének továbbélését, minden jelentősebb új vonás nélkül. — Adatok híján harmadik periódusunkat III. Béla korával indítjuk.

A XII. század végén említik első ízben okleveleink Szőreg Szent Fülöp-monostorát,⁷³ de sem alapításának idejét, sem szerzetét, sem az alapító nevét nem ismerjük. Bizonyos, hogy Szőreg mint település már a XI. században létezett, és szerepet is kap a Csanád – Ajtony küzdelemben, de a monostorról ebből az időből még nem tudunk. Építéstörténetének megvizsgálásához a kiinduló anyagot a mai falu északi részén ma is álló falmaradvány adja, és az a néhány faragott kő, amelyet az itteni ásások alkalmával találtak.⁷⁴ A hajdani monostor léteire vonatkozó bármilyen eredményt csak ezekre támaszkodva kaphatunk.

A legrégebbi a kőanyag, mely egy reprezentatív koraromán épület léteire utal, s melyet egy XIV. századi falazásban másodlagosan beépítve találtak meg. Megmaradt egy fehér márvány ablakkeret-részlet, szélén 3 cm mély horonnyal díszítve. A másik egy oszlopfő, szintén fehér márványból, mely azonban alul csonkított, és így teljes eredeti kiképzését nem ismerjük. (4. kép.) Ez utóbbi még jelen állapotában is magas művészeti kivitelről tanúskodik, úgyhogy szinte egymagában képviselni és felidézni tudja a volt monostor építészeti szépségét. Feltehetően egy háromhajós templom oszlopsorából származik a négy sarok felé ívelő akanthusz-levelekkel és a köztük levő, karéjokkal szegett félköríves kiugrásokkal díszített töredék, amelynek oldallapja 49 cm – és amely kb. 34 cm átmérőjű oszlopot díszített. Mivel alsó része hiányzik, nem állapítható meg, hogy vajon eredetileg az akanthusz-dísz egy- vagy kétsoros volt-e. Az oszlopfő igen korai anyaggal mutat rokonságot,⁷⁵ de egymagában mégsem lehet korhatározó, hiszen megyénkben egy-egy stílusirányzat gyakorlattá vált hatását esetleg néhány évszázadig is megtalálhatjuk.

Bizonyosan csak annyit tudunk, hogy a XII. század végén már virágzó egyház állt itt, tehát alapítását korábbi időkre kell tennünk. Ebből következően két szerzetesrendre gondolhatunk, a bazilitákra és a bencésekre, mert ők azok, akik ebben az időben már szerepelnek. A csanádi püspökség monográfusa bencés kolostornak tartja; ugyanakkor Sörös Pongrácz az elpusztult bencés apátságokról írva nem látja megalapozottnak ezt a feltevést, mivel semmi adat, bizonyíték nem támogatja.⁷⁶ Véleményünk szerint a kolostor története inkább arra enged következtetni, hogy a bazilitáké volt, akiknek Gellért idejéből ismert központja, Oroszlános mindössze 15 km-re délkelet felé feküdt Szőregtől. Feltehetően az alapító innen kapott szerzeteseket a monostor részére. Története, sorsa is Oroszlánoshoz teszi hasonlóvá. A tatárjárás nem pusztította el, akárcsak az oroszlánosit, hiszen apátjának 1247-ben királyi megbízása van, ami a monostor létezését mutatja. Azonos évtizedben értesülünk mindkét monostor megszűnéséről, a XIV. század harmincas éveiben. Így tehát nyilván Szőreg is az 1280-as kun lázadásnak esett áldozatul – és mint monostor nem épült újjá. A háborús pusztítás még nem elegendő ok arra, hogy ne éledjen fel. A pusztulás után a monostor megszűnésének egyetlen oka csak az lehet, hogy rendjének feloszlása vált időszerűvé. Valóban, ez az idő egybeesik a bazilita rend hazai általános kihalásával, melyet a skizma elmélyülése és a nyugati orientáció követelt meg. Magát Szőreget újjáépítik 1280 után, mert 1333-ban, a pápai tizedjegyzékben mint plébániás hely szerepel,⁷⁷ tehát csak szerzetesi minőségében szűnt meg. Ez még inkább a bazilita rend mellett bizonyít; ugyanis ha nyugati szerzetesek lakják, további működése biztosított, ahogy ezt a többi nyugati szerzetesi monostoroknál látni fogjuk.

A másik probléma, amire okleveles választ nem kapunk, hogy ki lehetett a monostor alapítója. Csupán egyetlen szerény adatunk van, amiből e kérdés megválaszolásához elindulhatunk. 1335-ben, tehát a monostor megszűnése után, de már plébániájának működése idején a Bihar vármegyei Czibak család birtokolta.⁷⁸ E családnak megyénkben való megjelenése egybeesik a Csanád nemzetség Tegledi-ágának Biharban való földesúri megerősödésével. A két család ettől az időtől kezdve többször szerepel együtt területünkön. A Czibakok birtoktársként jelentkeznek a Csanádok ősi birtokain, így Tömpösön, Lelén, Igáson.⁷⁹ E három helységet kivéve — melyek a Csanád nemzetséghez kapcsolják őket — megyénkben csak Szőregen szerepelnek. Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a Czibak családnak a Csanád nemzetségen keresztül épült ki kapcsolata a megyéhez, idejövetelük valami módon velük van relációban. Szükségképpen felmerül a gondolat az egyetlen kivétel, Szőreg esetében, hogy ehhez is a Csanádokon keresztül jutottak, hiszen annyira e családhoz kötődik mindennemű itteni szereplésük.

Ez az adat kevés ahhoz, hogy ennek alapján Szőreget a Csanád nemzetség birtokaként tekinthessük, de egyéb megfontolások erősítik feltevésünket. A család XIII. századi birtokhelyzetét az 1256-os oklevélből ismerjük.⁸⁰ Itt Belenig bán és testvére, Buguzlou fiainak leszármazottai jelentek meg a király előtt, hogy birtokaikon megosztozzanak. A Belenig-utódok közül Kelemen bán és Vaffa fiai voltak jelen, akik utód nélkül elhalt nagybátyjuknak, Nagy Fülöpnek — Belenig legidősebb fiának — birtokairól is rendelkeztek. A feltűnő az, hogy az oklevél szerint Nagy Fülöpnek nem volt birtokrésze megyénkben, csak Erdélyben. Elfogadhatatlannak tartjuk, hogy éppen Belenig bán legidősebb fiának nem volt birtoka a nemzetség ősi fészkeben, Csanád vármegye területén. Arra gondolunk, és mint látni fogjuk, ezzel az oklevéllel kapcsolatban jogos a feltételezés, hogy nem sorol fel minden helységet, amely a család tulajdona volt. Így maradhatott ki Szőreg is; pedig e település körül a család birtokai feküdtek, és teljesen érthetetlenül ékelődik be ebbe az egységes birtokrészbe Szőreg mint esetleges idegen tulajdon. Még egy megfontolás vezethet bennünket Szőreg esetében Nagy Fülöppel kapcsolatosan. A Csanád nemzetség addig név szerint ismert tagjai szinte mind pogány keresztnéveket kaptak: Csanád, Belenig, Buguzlou, Csömör, Makó, Zuna, Vecse, Keczele, Ugod, Cseme stb., pedig a család több mint másfél évszázada keresztény. Az elvétve található keresztény nevek között is feltűnő a Fülöp név, és ezért felmerül bennünk az a gondolat, hogy vajon nem kaphatta-e ezt a nevet annak a családi monostornak védőszentjétől, amely monostor éppen az ő birtokrészéhez tartozhatott?!

Ezek a megfontolások még mindig nem bizonyítékok, de az oklevél további lehetőségeire enged gondolni. Mikor Buguzlou utódjainak birtokait sorolja fel, nem említi meg a települések neveit, csak megjegyzi, hogy számra ugyanannyit kaptak, mint a Kelemen- és Vaffa-utódok, de azoknál jóvedelmezőbbeket — Csanád, Temes, Szerém, Pozsega, Vas, Győr és Moson vármegyékben. Melyek lehettek ezek a helységek? Nem tudjuk, de ebből bizonyos, hogy az ismerteken kívül voltak olyan települések megyénkben, amelyek a család birtokához tartoztak, azonban nincsenek név szerint megemlítve.⁸¹

Összefoglalva tehát a mondottakat: úgy látjuk, hogy a szőregi monostor alapítója a Csanád nemzetség lehetett, mert egyrészt XIV. századi tulajdonosa olyan

család, amely a Csanád nemzetséggel szoros kapcsolatban állt — és megyénkben való jelentkezése, Szőreg kivételével, a nemzetség birtokaihoz kapcsolódik. Ezen belül lehetett Nagy Fülöp birtoka Szőreg, mert indokolatlan, hogy neki ne jutott volna terület az ősi földből — és neve kapcsolódik a monostor titulushoz. Végül bizonyosan tudjuk, hogy az oklevélben felsorolt településeken kívül a Csanádoknak voltak még birtokaik megyénkben, amelyek a Buguzlou-leszármazottak tulajdonában voltak.

Mint említettük, a szőregi monostor a kun lázadás idején pusztulhatott el és mint plébánia épült újjá, mert a pápai tizedjegyzékben adózó helyként szerepel. A hajdani plébániatemplomot keresve, a ma is látható romokat kell megvizsgálunk. (19. kép.)

Reizner ásatása alapján tudjuk a következőket: A domb keleti oldalán, ahol a romok állnak, vastag falrészletet találtak, amely valamikor nyilván a templom körüli temetőt övezte. E fal felrakási rendszere kétféle volt. Az egyik a XIV. századra utalt; jól égetett sötétvörös téglákból építve, melyek mérete $30-33 \times 19 \times 5$ cm volt. A fal alsó része, mely hibásan égetett téglákból állt, a régebbi felső rész megerősítését szolgálta. Itt találta meg Reizner a már említett ablakkeret-részletet és az oszlopfőt. A munkálatokat a romoknál folytatták, ahol az 5 m magas, 5,80 m hosszú és 0,90 m széles fal északnyugat felé két részre ágazik. (5. kép.) Rajta üregforma bevágások látszanak, melyeket azonban már újabb időben véstek ki, hogy az újkorban is használt temetőben védje a szél ellen a gyertyákat. A templom téglából épült, alapozása döngölt keverékföld. A falfelrakásban nincsen rendszer, hiányzik több helyen a kötés is, a mészhabarcs azonban kitűnő. Az alapfalak feltárása egy kisebb egyhajós templomra utal, amelynek északi oldalához esetleg sekrestye kapcsolódott. A hajóban téglalépcsőfok került elő, és idomtégla, melyeknek egyik oldala félkör alakú volt, tehát nyilván féloszlopot képeztek. Ugyanitt két kis freskótöredéket is találtak, sárga alapon zöld folyandárral díszítettek — az egyikben gótikus maiusculát, S és D betűt. (20. kép.)

A kis templomot többen a hajdani monostor temetőkápolnájának tartják.⁸² Véleményünk szerint azonban e romok semmi kapcsolatban nem álltak a monostorral. A jelenlegi Szőreg terepviszonyait vizsgálva, a monostort két helyen kereshetjük. Az egyik, ahol a romok állnak, a másik a mostani plébániatemplom dombja. Ez utóbbit azonban el kell vetnünk, mivel a szegedi múzeum néhány évvel ezelőtt végzett próbaásatásai ezt a feltevést kizárják.⁸³ Így tehát a monostor azon a magaslaton volt, ahol a romok ma is állnak; de ezek nem egyidősek a monostorral. Legkorábban a XIII. század végén, vagy mint Reizner állítja, a XIV. század elején építették plébániatemplomnak ide. A pápai tizedjegyzékben már ez a templom szerepel. A templom udvarát azután fallal vették körül, ennek maradványait találták meg Reiznerék a keleti oldalon. Építéséhez felhasználták az elpusztult monostor anyagát, amit a másodlagosan beépített faragott kőanyag bizonyít. A múlt században ezek a falak még nagy kiterjedésűek voltak, azonban az akkor épült szőregi házak pincéjének legtöbbje ennek tégláiból készült — és így pusztult fokozatosan a középkori emlékek.

Harmadik periódusunkat Szőreggel indítottuk, amelynek azonban ma már nem létező monostora még inkább az előző időszakhoz kapcsolódik, a megmaradt romok pedig harmadik periódusunk befejező szakaszának emlékei.

Az igazán újat azonban a hazai művészettörténet szempontjából az egresi cisztercita monostor alapítása jelenti, amellyel kapcsolatban jogos állítanunk, hogy túl Egres építkezésein, meghatározó jellegű volt a megye egész kulturális és ezenbelül művészeti alakulására. A cisztercita rendet joggal tartják az európai gazdasági és tudományos élet egyik fellendítőjének, és építészeti stílusuk külön fejezete a korszak művészettörténetének. Ezért felmérhetetlen jelentőségű megyénk részére, de országos viszonylatban is a rend idejövetele. Egres volt az első francia származású ciszterci monostora hazánkban, ami által Csanád vármegye III. Béla idejében a magyar kulturális fejlődés élére került — és egyúttal a távol fekvő kis Egres a középkor új áramlatának európai viszonylatban az egyik első otthonát nyújtotta. Bennünket most kizárólag ennek művészettörténeti vonatkozásai érdekelnek, és éppen ebből a szempontból bizonyosan állíthatjuk, hogy a monostor alapítása egyben az új stílusirányzat meghonosodását jelentette. Ugyanis ahol a ciszterciek megtelepültek, oda magukkal vitték szigorúan szabályokhoz kötött építészeti gyakorlatukat. Ezt úgy oldották meg, hogy az alapítókolostor az új rendház felépítéséhez a szerzetesekkel együtt egész kézműves kolóniát küldött, amely biztosítéka volt a rendi építészeti előírások betartásának.⁸⁴ Az egresi alapításnak különös művészettörténeti jelentőséget ad, hogy alapítókolostora az a Pontigny volt, mely a ciszterciektől hozott új építészeti irányzatot talán a leginkább meghatározta. Így tehát az Egresre átültetett francia építészeti gyökereit a pontigny-i gyakorlatban kell keresnünk, mert III. Béla 1179-ben ettől a kolostortól kérte az alapítást. Ezzel együttjárt az, hogy az új apátság fölött visitori jogot gyakorolt az alapítókolostor, s így állandó kapcsolat épült ki Egres és Pontigny között.

Egres rekonstrukciójánál szükséges röviden kitérni a Pontigny-ben kialakult építészeti sajátosságokra. Ez volt a ciszterci rend harmadik kolostora, amely Citeaux és La Ferté után, 1114-ben alakult. Azok a nagy építkezései, amelyek egyik alapját adják az új stílusnak: 1140—1150-ben és ezt továbbfejlesztve 1180—1185-ben voltak. Már a XII. század közepén kialakult a kolostornak az a formája, ahogyan ma is ismerjük; a nyolcvanas évek építkezései csupán a szentély kiképzését fejlesztették tovább. Háromhajós, bazilikás felépítésű templom, keresztboltozattal. Hosszhajója feltűnően elnyújtott, melynek célja a szerzetesek és világiak szétválasztása volt.⁸⁵ Belső felépítésében nagyon lényeges, hogy a pilléreket a választóívek alatt féloszlopokkal díszítették, a keresztbevederek a főboltozatot tartó szolgalatukat a gyámkövekre fekvé találják meg. Ez szabályszerűen tér vissza a Pontigny által alapított kolostorok templomainál. Pontigny-ben jelentkezik először a hatosztású boltozattal való térlezárás, amit a nyolcvanas évek építkezéseikor a szentélyt övező kápolnasornál alkalmaztak.⁸⁶

E rövid kitérés után térünk rá a minket érdeklő problémára, Egres alapítására és rekonstrukciójára. Egres (Igrış) Csanád (Cenad) városától kb. 15 km-re fekszik keletre, a Maros bal partján. Általános szokásuk volt a ciszterci alapítóknak, hogy kolostoraikat folyó partján, vad, erdős, mocsaras vidéken építették fel. A zirci, a pilisi, a pásztói apátság színhelye is bizonyítja ezt. A rend ugyanis elsőrendű feladatai közé sorolta a földművelést, a föld meghódítását a gazdálkodás részére, a termőterület növelését.

Mint említettük, III. Béla 1179-ben kérte Pontigny-től az egresi apátság felállítását, amire nyilván azonnal sor kerülhetett. Az ideérkező szerzetesek, szokásainak megfelelően, először csak ideiglenes épületeket emeltek — és azonnal megkezdtek a terület művelésének előkészítését. A mocsarak lecsapolása, a termőtalaj biztosítása volt az első évek feladata. Ez szinte szabályszerű volt minden alapításuknál.⁸⁷ A kolostor történetében az 1187-es év jelent fordulót. Az ideiglenes épületek ekkorra már tönkrementek, és döntés történt a végleges, az előírásoknak megfelelő kolostorrendszer kiépítéséről. Ehhez azonban szükséges volt Pontigny segítsége, a képzett építőmesterek biztosítása. Rendi feljegyzésekből tudjuk, hogy ebben az évben a szerzetesek egész serege érkezett az alapítókolostorból ide,⁸⁸ s megkezdtek a templom és a rendház építését. Ekkorra már befejeződött a pontigny-i templom átalakítása, tehát a szentély kápolnakoszorúja és a hatosztású boltozat alkalmazása. Ebben az a jelentős, hogy ekkor olyan felkészültségű szerzetesek jöttek, akik ismerték az új építészeti megoldást.

Az épület — a kolostor és a templom — helye megállapítható.⁸⁹ Azt az utcanegyedet, ill. telektömböt foglalta el, ahol az újkori tanácsháza áll, s ettől északra keletre kiterjedt a mai görögkeleti templom területére is. E templom különben a kolostor köveiből épült. A városnak ez a része ma is emelkedést mutat — és bizonyos, hogy egy ásatás eredményt hozna. Leletek alig maradtak a területen. Már 1870 előtt a földbirtokos Szapáry család ásatott itt, és a legszebb előkerült köveket átszállíttatta Rácszentpéterre (Sînpetru Nou), ahol azokat az uradalmi kastély udvarán állították fel. Egy pillér, egy párkánytöredék és egy zárókő-rózsa (21. kép) került elő. A zárókő négyes bordázatot fog össze, s érdekessége, hogy bordáinak iránya megegyezik mind a pontigny-i, mind az Egres által 1202-ben alapított kerci kereszthajók bordáinak alaprajzával, s metszetük a ciszterci bordakiképzést mutatja. E köveken kívül ismerünk még egy oszlopfő töredéket (6. kép), mely a XII. század végére datálható. Rómer Flóris pedig mozaiktöredéket, márvány oszloplábazatot talált.

E szerény anyag nem ad módot egy esetleges rekonstrukcióra. Egrest megközelíteni csupán analógia segítségével tudjuk, amit a kerci apátság anyaga nyújt. Kercet 1202-ben az egresiek alapították. Az a tény, hogy Egres kolostort alapíthatott, jelentősége, nagysága, befejezettsége mellett bizonyít. Hiszen rendi nagykáptalani határozat szerint csak az a kolostor létesíthet újat, melynek legalább hatvan tagja van, és amelyik biztosítani tudja a megfelelő építőkolóniát az új apátság felállításához. Ahogy már Pontigny-val kapcsolatosan említettük, az alapítókolostornak kötelessége volt a rendi építészeti szabályok érvényesítése az általa alapított helyen; ugyanúgy ezt a kötelezettséget Egresnek is vállalnia kellett Kerc felé. Kerc tulajdonképpen ezért tekinthető Egres analógiájának; megmaradt anyagából tudunk következtetni az alapítókolostor építészeti kiképzésére.

Érdekes ebből a szempontból felidéznünk a már mondottakat, hogy Pontigny 1185-ben fejezte be azokat az építkezéseket, ahol térlezárásként a hatosztású bordás boltozatot alkalmazták. Említettük, hogy ezután jöttek ide a pontigny-i építésszek, akik már a legújabb szerkesztési eljárás birtokában voltak. S valóban, a kerci négyzetes bordás boltozatok mellett a főhajóban és a kereszthajó északi és déli szakaszában Kerc (Cîrța) monográfusa megtalálta a hatosztású térlezárást.⁹⁰ (7. kép.) Ez megerősíti azt az állításunkat, hogy Kerc analógiája Egresnek, hiszen

rajta mint alapítókolostoron keresztül került a pontigny-i építőgyakorlat Kercre. Az az építészeti hatás, amit az irodalom Kercnek tulajdonít⁹¹ — Brassó, Szászhermány, Prázmár, Szászsebes — s ami közvetlen francia hatásról tanúskodik, tulajdonképpen Egres építőműhelyének közvetett hatása.

Kerc 1202-es alapítása utal arra is, hogy erre az időre már befejeződtek Egres építkezései. Az azonban bizonyos, hogy a későbbi években Egres megerősítése tovább folyt, díszítése tovább gazdagodott — amikor II. Endre maga és Jolánta királyné számára temetkezési helynek kijelölte a kolostort. Mint jelentős erődítményről olvasunk róla a XIII. században,⁹² és feltételezzük, hogy 1233-ban Jolánta, majd 1235 novemberében Endre király temetésekor országos színhely volt. Korabeli jelentőségét a beregi egyezmény rávonatkozó rendelkezése is bizonyítja, amikor a király 30 000 sókockában állapította meg részesedését, vagyis három timinusból. Ugyanakkor a johannita rend összes magyarországi háza egy timinussal kapott többet, Kalocsa és Bács pedig csupán egy-egy timinust kaptak. Ebből az összevetésből kitűnik, hogy Egres gazdaságilag is mennyire tekintélyes, jelentős hely volt akkor. Fejlődését a tatárjárás szakította meg. Erős várát gépekkel ostromolták a támadók, s mikor lakói látták, hogy tovább nem tarthatják magukat, a monostort feladták.⁹³

Ennek volt köszönhető, hogy az épület nem is pusztult el teljesen. Újraépítése igen hamar befejeződött, mert 1247-ben apátja már megbízást kapott IV. Ince pápától, hogy a győri püspökkel és a fehérvári domonkosok perjeljével vizsgálatot folytasson a boszniai püspökségnek a kalocsai érsekséghez való kapcsolása ügyében.⁹⁴ Ez a megbízás a monostor működését, a rend helyreálltát bizonyítja. Azonban 1280-ban, a kun lázadás idején ismét támadás éri a monostort, mivel IV. László a koronát és a királyi ékszereket ide szállíttatta, hogy az osztrákok fenyegetéseitől biztonságban legyenek. Bölényfő András védte Egrest, s a kunok nem is tudták elfoglalni.

Az épület átvészelte a török időköt, és tudjuk, hogy 1819-ben a görögkeleti templomot ennek köveiből építették, mert ekkor még falai egészen az ablakokig állottak. Ma már tehát egy esetleges régészeti ásatás csak az alapfalakat találhatja meg. Sorsa újra jelképe megyénknek: országos jelentőségű hely, sőt nemzetközi viszonylatban is kulturális érték, s ma már a legkevesebbet sem ismerjük belőle.

A XII. század végén Szőreg és Egres mellett Kenéz monostoráról is értesülünk, mely Csanád városától északkeletre, a Maros jobb partján feküdt. Templomát a tatárjárás pusztította el, mert ettől az időtől kezdve már többé nem szerepel a monasterium Kenez, csak a helység neve. Szőreghez hasonlóan arra gondolunk, hogy bazilita szerzetesek lakták és ezért vesztí el jelentőségét, illetve ezért nem épül fel újra monostora a pusztítás után. Feltételezhetően a Monoszló nemzetség alapítása volt, ugyanis a XIV. század elején a Monoszló nemzetségbeli Gergely uradalmának központjához, Nagylakhoz tartozott. Hogy jelentőségét ekkorra már milyen mértékben elvesztette, bizonyítja ez is; hiszen 1192-ben még felerészben Kenézmonostoráé az a marosi föld, ahol később Nagylakot említik.⁹⁵

A XIII. században megszorodnak a dokumentumok, melyek Csanád vármegye településeiről adnak hírt, okleveles bizonyítékot nyújtva a megye beépítettségéről, kulturális jelentőségéről. Adataik figyelembevételkor azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy az egyes emlékek pontos datálásához nem segítenek bennünket. Ugyanis a XIII. században megemlített anyag legalább részben már korábban létezett, csupán írásos emlékünknem maradt róla. Így pl. 1231-ben értesülünk Makariás bán fia Tamás comesnek II. Endrétől kapott javairól. A király többek között neki ajándékozza „*terram nomine Chikam in Chenadiensi Comitatu . . . ad ipsu, Castrum pertinentem, super qua ecclesia in honore Sancti Martini constructa est*”.⁹⁶ Mindez csanádi várföld, mely Yan száznagy birtokában volt — és ennek utódnélküli halálával juttatta a király Tamás comesnek. Yant mint előző tulajdonost és nem mint alapítót említi az oklevél, s ebben az esetben a templom már a XII. században is létezhetett.

Könnyebben eligazodunk azoknál az emlékeknél, ahol segítséget kapunk a régészeti kutatástól, mert a feltárt anyagból következtethetünk az emlékek korára. Itt a datálás megközelítőleg pontos. Most elsősorban ezeket tárgyaljuk.

Az ásatások alapján az egyik legkorábbi építészeti emlék Kovácsháza temploma, melyet oklevélben először 1463-ban említenek. A település néhány kilométerre Peregtől keletre, a Száraz-ér partján feküdt. A kiásott templom két építési korszakot rögzít.⁹⁷ (8. kép.) Az első építmény szinte csak kápolna méretű, kerek apszissal záródó csarnok volt; belső szélessége 4,15 m, hossza 10,55 m. A teljes hosszából a templom hajója csupán 6,4 m; és a hajót a szentélytől mind az északi, mind a déli falról befelé induló, 75 cm hosszú és 85 cm széles támpillér választja el. Alapozásában téglát is találtak; mérete 24 × 13,5 × 4,5 cm volt. A templom körül feltárt sírok mellékleteiből tudjuk, hogy a XI. században már lakott terület volt. A templom első építészeti korszakát tehát erre az időre, a XI. századra datáljuk. Építésének második szakasza a XIV–XV. századra utal. Az új templom szentélyének képezték ki a régít úgy, hogy szélességét az északi és déli falak végénél, a homlokzati fallal egy irányban kifelé meghosszabbították, és így kiszélesítetten építették hozzá az új hajót — 9,15 m belső hosszal. Nyugati homlokzatának északi és déli sarkán, majd a két oldalfal közepén és a két templom összeépítésénél összesen hat támpillért állítottak.

Kovács-háza nem került a történeti kutatás alapján Árpád-kori településeink közé, mivel oklevél, mint említettük, csak a XV. század második felében emlékezik meg róla. A régészeti kutatás tette lehetővé korábbi meglétének bizonyítását. A terület településtörténetének vizsgálatánál ez a jelenség megfontolást kíván.

Feltűnő, hogy mennyire fehér folt a megye északi és északkeleti része az Árpád-kori történeti földrajz alapján. A hatalmas területen csupán két olyan helységnévvel találkozunk, melyekről Árpád-kori írásos anyag tanúskodik. Ezek: Pereg és Kopáncs 1.; és egy harmadik falura következtethetünk: Battonyaegyházára — a határában fekvő Arad vármegyei Anyasziond említésével kapcsolatban. A többi középkori település itt kivétel nélkül oklevelesen, a XV. században jelentkezik: Csatókamarás, Tompaegyháza, Mezőhegyes, Pitvaros, Tótpalota, Komlós,

Tótkutas, Csomorkány, Pereskutas, Mogyorósfeckés, Sóstóegyháza, Sekrestyés-egyháza, Csókás stb. Ugyanakkor ez a terület gazdag termőföld, sokkal kevésbé mocsaras, mint a déli, beépítettebb részek; és nincs tudomásunk arról sem, hogy besenyő, illetve kun települések miatt hiányozna akár közigazgatási, akár egyházi szervezettsége. Ennek okát keresnünk kell. Tudjuk, hogy a megyének ez a része a tatárok által erősen támadott terület volt. A kovácsházi első templom is ezekben a harcokban semmisült meg. A tatárjárást követően azután hosszú ideig lakatlan maradt, valami okból — ezt majd később vizsgáljuk meg — csak jóval később népesült újra. Erre okleveles és régészeti bizonyítékunk egyaránt van. Így pl. a Váradi Regestruban 1219-ben említett Kopáncs I. vagy a Rogerius által 1241-ben említett Pereg, tehát a két kivételesen ismert itteni település többé nem szerepel sehol; csak a XV. században említik újra, amikor már a többi helység is jelentkezik — ellentétben a déli és nyugati területekkel, ahol a legtöbb Árpád-kori településsel éppen a tatárjárás utáni újranevesedés és újraépítés alkalmával találkozunk. Régészeti bizonyítékunk pedig a kovácsházi és a többi feltárt templom, melyek újjáépítésére csak a XIV–XV. században került sor, pedig a déli részeken azonnal megkezdték a helyreállításokat.

Ezt figyelembe véve az a meggyőződésünk, hogy a XV. században jelentkező helységek legnagyobb része már előzőleg, az Árpád-korban létezett. Mivel a területet a tatárjárás elpusztította, az újjáépítés pedig valami okból késett, ezért nem találjuk okleveles nyomát e településeknek még akkor sem, amikor az oklevelek már megyénkben is megszáporodnak (így a XIII. század második felében, illetve a XIV. század elején). Például azért nem jelentkezik a pápai tizedjegyzékben egyetlen plébánia sem ezen a részen, mert elpusztultak a települések, és szemben a megye más területeivel, itt még ekkor is elhagyottan, romosan álltak a templomok. Természetesen mindezt csak egy alapos régészeti feltárás bizonyíthatja, de mindenesetre figyelemre méltó az, hogy minden eddigi ásatás a terület Árpád-kori lakottságát igazolja. Ezek a feltárások számszerűen kevesek, de elegendőek arra, hogy a terület korai beépítettségéről vallott nézetünket megerősítsék — és így kiegészítsék a történeti kutatást.

Kovácsházához hasonlóan soroljuk Árpád-kori helységeink közé Csomorkányt, melynek neve először oklevelesen szintén csak a XV. században tűnik fel. Itt is a régészet bizonyít korábbi megléte mellett.⁹⁸ A templom, mely Hódvásárhelytől keletre, egy emelkedésen állott, alaprajza szerint a XIII. század elején épült. Északi és déli falainak ma is meglévő nyugati szakasza ugyanezt az időt valószínűsíti.⁹⁹ (9. kép.) A templom belső hossza 25,20 m, szélessége 6,80 m. Föld felett álló romjainak érdekessége, hogy falában színes téglát is találni; kitűnően égetett, fényes, sárgásbarna, sötétzöldes árnyalatban. Ez a tény a téglaeépítészet művészi szintű gyakorlatáról tanúskodik. A templom déli falában megmaradt rézsús bélletes ablak magassága 102 cm, szélessége 26 cm.

A következő, régészetileg is feltárt emlékünknél Kopáncs I. temploma.¹⁰⁰ E templomnál is két építési korszakot találunk. A szentély és a hozzácsatlakozó hajó nagyobbik része egy korábbi építkezés eredménye; a nyugati kisebb rész és a bejárat később épült a templomhoz. Ez utóbbi falak 4,80–5,30 m magasan fennmaradtak. A régebbi rész szabályos, gondos építkezésre utal, pontos derékszögű falsarokkal, szabályos félkörű apszissal. Az újabb építkezés pontatlan, szakszerűt-

len munkáról tanúskodik. A homlokzathoz az oldalfalak nem derékszögben csatlakoznak, aminek következménye, hogy az északi fal 16 cm-rel rövidebb, mint a déli (9,84 m és 10 m). A bejárat fal északi sarokpillérjének tengelyvonala és a falsarok szögfelező vonala nem esik egybe, s ezért a sarokpillér csaknem teljesen az oldalfalra támaszkodik. A homlokzat aszimmetrikusan torzult, a kapuzattól balra eső falrész szélesebb, mint a másik oldalon. (10. kép.) Az ásatás alkalmával két II. István-kori, tehát XII. századi rézpénzt találtak, a templomtól keletre pedig azt a nagy éremleletet, amelyben 120 db XII. századi magyar pénz és 115 db friesachi dénár volt.¹⁰¹ A templom környékén került elő Zsigmondnak 1399-es évszámú és Ferdinándnak 1539-es évszámú pénze. A templom datálásához ezek a leletek nyújtanak segítséget. Mint említettük, a feltárás világosan jelezte, hogy két időszakban épült a templom. A korábbi rész — a leletanyag figyelembevételével — kétségtelenül a XII–XIII. században keletkezett, tehát a tatárjárás előtt. A második építési periódus pedig a XIV–XV. századra datálható. Hasonlóan tehát a terület többi településéhez; itt is későn történik az újjáépítés.¹⁰²

Negyedik feltárt emlékünkhöz a peregi egyház, annak a helységnek temploma, amelyet Rogerius említ, mint ahova hetven falu lakossága menekült a tatárok elől.¹⁰³ Az itt végzett ásatás a fentiekhez hasonló eredményhez vezetett.¹⁰⁴ Ez a templom is két építési periódust mutat. A templom és a körülötte fekvő legkorábbi sírok szerint a település a XI. század második felében már létezett és a tatárjárás pusztította el. A korai síroknak folytatása már csak a XV. században van, a közbeeső időből pontosan datálható temetkezés nincs; így tehát a környékhez hasonlóan Pereg is hosszú ideig lakatlan volt. Ekkor építették a hajóhoz és a szentélyhez a támpilléreket. Ennek az építkezésnek a maradványa a szentély északi részéhez csatlakozó félköríves alapfal és az ebből induló falmaradvány, mely esetleg sekrestye lehetett. A templom dőngölt sárgaföldre épült, terméskő alapozással. Az első építkezésből téglasorok eredeti helyükön csak az északi oldalon maradtak meg. A téglák mérete: 26 × 15 × 4 cm. Égésnyomok láthatók a déli fal nyugati szakaszán. Az itt újra felépített főfal és a sárgaföld között égetett réteget, téгла- és maltértörmelékét találtak. (11. kép.)

Kovácsháza, Csomorkány, Kopáncs 1. és Pereg régészeti anyaga kivétel nélkül bizonyíték mellett, hogy Csanád északi és északkeleti része, bár a történeti kutatás alapján az Árpád-korban lakatlannak látszik és csak a XV. századtól tudunk településeiről, ennek ellenére már a legkorábbi időtől lakott területe volt megyénknek. Ezt bizonyítja Rogerius megjegyzése is, hogy Peregben hetven más falu népe húzta meg magát a tatárok közeledtének hírére. Hol lehettek ezek a falvak? Nem tudhatjuk — de mindenképpen a környéken, egyrészt bizonyosan megyénknek ezen a területén. Még határozottabb bizonyítékot kapunk a legújabb régészeti kutatás eredményeiből, Kovalovszky Júliának Orosháza környékén végzett terepbejárása alapján. Munkájából megyénket az Orosházától délre eső terület érinti. Megállapítja, hogy a terepbejárások alkalmával olyan későközépkori falura nem bukkant e vidéken, melynek ne lett volna Árpád-kori előzménye.¹⁰⁵

Mind ezek után feltehetjük a kérdést: a tatárjárás után miért csak a XV. században épült újjá ez a része Csanád vármegyének? Elegendő magyarázatot nem kapunk azzal, ha a tatárok különösen nagy pusztítására hivatkozunk, mivel ez a megye délebbi részeire is érvényes, márpedig ott az újjáépítés azonnal megkezdő-

dött. Adatainkat vizsgálva érdekes tényre figyelhetünk fel. Ha térképre fektetjük a megye nagy családjainak birtokait, azt tapasztalhatjuk, hogy egyiknek sincs érdekeltége ezen a részen. A Csanád, Csák, Monoszló, Buzád nemzetségek, a Kerekegyházi Laczkfiak, Czibakiak, Becseiek a megye e területén nem birtokosok. E vidéken kis családok laktak, akiket a tatárjárás részben teljesen elpusztított, részben felégetett birtokaik elhagyására kényszerített. Természetes, hogy az újjáépítés ott történik, ahol a nagy nemzetségek ősi fészke van, mert ezeknek hatalmuk és anyagi lehetőségeik vannak ehhez. Úgy gondoljuk, hogy területünk azért maradt lakatlan, mert éppen ez a hatalom, illetve anyagi bázis hiányzott, amit csak a nagybirtok tudott biztosítani. Ezt a véleményünket támasztja alá az is, hogy amikor újraneépülése megtörténik, a XIV. század végén, a XV. században, a terület már a Hunyadi család birtoka.

A jelentősebb, újabb keletű ásatások a megyének éppen ezen a részén voltak; a déli, művészettörténetileg értékelhetőbb területek régészetileg járatlanabbak. A különböző oklevelek alapján a XIII. századból több mint félszáz olyan települést ismerünk innen, melynek építészeti emlékéiről is tudunk. Ha ehhez hozzá-soroljuk a XIV. századi pápai tizedjegyzék adatait is, akkor az Árpád-kori művészettörténeti anyagot több mint hetven település szolgáltatja. Mindezt az oklevelekből ismerjük, de bizonyosak vagyunk abban, hogy a régészeti kutatás, hasonlóan az északi területhez, itt is gazdagítaná az emlékanyagot.

A megyében a tatárok pusztítását fentebb említettük, azt, hogy miként vonultak végig a területen, felégetve a településeket, megsemmisítve a gazdasági, kulturális életet. Az újjáépítés a vezető nemzetségek birtokain azonnal megkezdődött, tehát a megye nagyobbik része néhány év alatt regenerálódott. Azonban a tatárjárást néhány évtized múlva a kunok lázadása követte, mely bár országos viszonylatban nem volt tragikus, megyénk művészettörténeti felmérésénél mégis legalább olyan megfontolást kíván. Ugyanis ez a lázadás az alig újjáépített megyét ismét végigpusztította, elsősorban a déli részeket. Ennek következtében hagyta el a területet az egyik legjelentősebb mecénás család, a Csanád nemzetségbeli Pongrác fia Tamás ispán, a Telegdi-ág megalapítója.¹⁰⁶

Mind a tatárjárás, mind a kun lázadás körüli időkben megszaporodnak az oklevelek, melyek részben határjárások, részben birtokmegosztások — s így a korszak írásos adatokon nyugvó feltérképezését teszik lehetővé. A legjelentősebbeket említve: a Csanád nemzetségbeli Kelemen bán fia Pongrác birtokán történt 1247-es határjárás, majd a nemzetségnek 1256-os birtokmegosztása.¹⁰⁷ Kiemelkedő értékű a Csanád nemzetségbeli Makófalvi és Tömpösi családok 1274-es osztozkodásáról kiállított oklevél,¹⁰⁸ és az említett Tamás ispánnak a megyéből való kiköltözködését megelőző, 1284-es és 1285-ös birtokmegosztása,¹⁰⁹ továbbá a megyében jelentős szerepet játszó Csák nemzetségbeli Miklós ispán 1231-es és 1237-es végrendelete stb. Adataik ismertetése e fejezetnek nem feladata. Megemlékezésükkel csupán azt kívánjuk jelezni, hogy az Árpád-kor végén területünk írásos adatok szerint is sűrűn népesült, települései, építkezései jelentősek.

Abból, hogy a kétszeres pusztítás ellenére szinte azonnal helyreállhatott a rend, arra következtetünk — és ez művészettörténeti szempontból igen jelentős —, hogy helyi építőműhelyek dolgoztak megyénkben, s ezzel együttjárt a különböző művészeti iparágak fejlettsége is. Nagyságukra a helyreállítás gyorsaságából követ-

keztethetünk. A gyér emlékanyag alapján úgy látjuk, hogy ezek a műhelyek többfelé ágazó tradíciót őriztek. Jelen volt bennük, bár jelentőségét mindinkább veszítve, a korai bizánci kultúra; érezte hatását a XII. századi francia építészeti gyakorlat; és természetesen része volt a romanika általános hazai alakulásának. Ami azonban az emlékek vizsgálatánál különösen érdekes, hogy ez a több összetevőt tartalmazó építészeti és művészeti gyakorlat sajátosan helyi eredményeket, ikonográfiai és stílusváltozatokat is felmutat. Ezt a problémát a legrégebbi épen megmaradt emlékek, a kiszombori templomnak vizsgálatakor tárgyaljuk.

*

Mielőtt a kiszombori templom ismertetésére térnék, rá kell mutatnunk módszerünk egyik leglényegesebb vonására. A művészettörténeti problémák mélyebb feltárását a társtudományok eredményeinek hathatós értékesítésével végezhetjük el. A gyér számú adat és emlék kényszerített arra, hogy a kultúra más területeinek anyagát a lehetőség szerinti teljességben figyelembe vegyük.

Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a társtudományok megállapításait – mint általánosítható téziseket – a művészet területén alkalmaztuk. Ha ez az általánosan megfogalmazható eredmény valamelyik társtudományból hiányzott, új hipotézis megfogalmazását kíséreltük meg a másik tudományág számára is.

Külön meg kell említenünk a korabeli patrocíniumoknak módszerünkben elfoglalt jelentőségét. Ezek a történettudományok szempontjából annyira lényeges adatok kevés szerepet kaptak mindeddig a feldolgozásokban. Dolgozatunkban ezekre építettünk. Egyik legkézenfekvőbb példánk a szőregi monostor titulusa. Az a tény, hogy egyedül Fülöp apostol tiszteletére volt szentelve, bizonyíték keleti eredete mellett. Ugyanis a nyugati Fülöp-patrocínium mindig együtt jelentkezik ifj. Jakab apostol titulusával.

Tanulmányunkban többször utaltunk arra, hogy módszerünk alkalmazásában milyen lényeges szerepe van a régészeti kutatásnak. Mivel e szempontból még igen kis számú eredmény áll a rendelkezésünkre, legalább terepbejárással kellett pótolni ezeket. A nyitva hagyott kérdésekre a további régészeti kutatások adnak választ.

A kiszombori templom a középkori Csanád vármegye egyetlen, megközelítőleg eredeti állapotában megmaradt emléke. Kutatásunk tárgya a mai templom szentélye, mely 1744-ig önálló körtemplom volt; ekkor csonkították meg úgy, hogy egy hozzáépített hajó szentélyévé alakították.¹¹¹

Az okleveles adatok kétségtelenné teszik, hogy Kiszombor — középkori neve Zombor — a legkorábbi időktől a Csanád nemzetség birtoka volt.¹¹² A nemzetség Belenig-ágához tartozott, és később a családokra oszlott nemzetségből a Telegdiék voltak kegyurai a templomnak, majd a XIV. század második felétől az egész falu az ő birtokukba jutott. 1418-ban Zsigmond mezővárosi rangra emelte a települést. Középkori virágzását bizonyítja, hogy Oláh Miklós 1536-ban külön említi a várost.¹¹³ Bizonyosan az 1596-os török dúlás idején pusztult el, mert 1609-ben Báthori Gábor már mint pusztult falut adományozta a hadházi hajdúknak.¹¹⁴

A körtemplom mai állapota

Mint említettük: 1744-ben, majd 1776–77-ben alakították át az önálló templomot szentéllyé úgy, hogy nyugati részéhez hajót építettek. Az építészeti együttes jelenlegi formáját az 1910-es újjáépítéskor és az 1939-es restauráláskor kapta. Ebből az állapotából indulunk el, és ezen keresztül kívánjuk rekonstruálni az eredeti formát. (22. kép.)

1910-ben Csányi Károly tervei alapján, a Műemlékek Országos Bizottságának vezetésével folytak a munkálatok.¹¹⁵ A barokk hajó rossz állapotban volt, erősen megrepedezett, ezért már 1904-ben alátámasztották, mert az összeomlás veszélye fenyegetett. Most tehát lebontották a régi hajót és vele együtt az 1849-ben épült sekrestyét is. A sekrestye lebontásánál műemléki szempontok vezették a tervezőt. A XIX. századi épület emeletes volt, és így a szentély — tehát az Árpád-kori körtemplom — északi falát erősen takarta. Az új sekrestye azzal, hogy földszintes épületként kapcsolódott a körtemplomhoz, eredeti formáját tisztábban engedte érvényesülni. Az 1910-es építkezéskor a templomon belül, a szentélyben nem végeztek olyan munkálatokat, melyek műemléki jellegének tisztázását segítették volna. A barokk átalakítások és berendezések megmaradtak; csupán a templom állagán javítottak annyit, hogy megrongálódott kupoláját, amelyen helyenként át lehetett látni, cementburkolattal levédtek. Ugyancsak ekkor erősítették meg vasgerendákkal a nyugati, nyitott részét, tehát a körtemplomnak azt a szakaszát, melyet a barokk átépítéskor megbontottak. Ekkor értesülünk arról is, hogy valaha temető volt a templom körül. Amikor az új hajó alapjait ásták, minduntalan csontvázakra akadtak.¹¹⁶

A körtemplom műemléki tisztázását az 1939-es restaurálás segítette.¹¹⁷ A szentély belső terét ekkor öt karéjos fülke alakította, melyek közül három ép, kettő pedig csonkított volt ott, ahol a hajó csatlakozott hozzá. Az öt fülke közül a keleti-ben és a két déli fülkében volt ablak. Ezek közül a déli oldalon levőket a barokk átalakításkor vágták ki, a keleti fülkében levőt pedig 1834 után. Ugyanis ebben az évben e fülkével kapcsolatban a plébánia *Historia Domusa* ezeket jegyzi fel: „In illo vero semicirculo qui post Aram majorem est, nec portae, nec fenestrae vestigium apparet.”¹¹⁸ Tehát ekkor még nincs itt az ablak, mely jóval keskenyebb is, mint a másik kettő. Szélessége mindössze 40 cm, míg a másik kettőé 120 cm volt. Az északi fülkék közül a hajó felé eső fülkéből egy hatalmas kétszárnyú ajtó nyílt a sekrestyébe. E fülkékben ablaknak semmi nyoma nem volt, csupán a fülkék falának közepén állt egy karvastagságú féloszlop.

1939 tavaszán a munkálatokat a XVIII. századi barokk oltár lebontásával kezdték meg, mely teljesen elfedte a keleti karéj architektúráját. (23. kép.) Az első jelentős eredményt az északkeleti fülke falkutatása hozta. A vakolat leverésekor előtűntek a szokatlanul lapos téglák, és a fülke közepén lefutó függőleges vonalban későbbi befalazás nyomait találták meg. Amikor ezeket a téglákat eltávolították, megjelentek az eredeti, régi ablakok nyílásai és az ablakokat körülölelő, padozatig lefutó, félköríves ülfülkék. Az ablakokról 1834 augusztusából feljegyzést találunk a *Historia Domusban*. Ekkor ugyanis a szentélyt restaurálták, eltávolítva a régi vakolatot, újra vakolták és kifestették. Idézzük a szöveget: „Hac occasione apparuit in singulis illis semicirculis ubi nunc credentia, stallum, baptisterium et porta sacristiae est duas fenestras a forniture usque ad pavementum longas, octodecim pillicum latas, et a se invicem octodecim pollicibus distantes quondam exsistisse.”¹¹⁹ Érdekes a feljegyzés azért is, mert túl az ablakok formájának leírásán, arról is értesít, hogy az ablakok mind az észak felé eső, mind a déli oldal két-két fülkéjében eredetileg megvoltak.

Az 1939-es falkutatás tehát az északkeleti fülkében találta meg elsőként az ablakokat. Ugyanebben a fülkében, szintén későbbi befalazás tégláinak eltávolításával, egy csúcsíves kis falmélyedést bontottak ki, amelynek csúcsa a mai padozattal egy szinten volt.

A déli oldalon, abban a fülkében, ahol a stallum áll, megbontották a padozatot annak reményében, hogy esetleg megtalálják a féloszlopok lábazatát. 150 cm mélyen ástak a padozat alá; a feljegyzések szerint eddig mennek a falak.¹²⁰ A déli fülkéből eltávolították a barokk ablakokat, és az északi oldalon megtalált eredetiek alapján rekonstruálták azokat. Így most már az eredeti állapotnak megfelelő páros ablakok tagolják az északnyugati és északkeleti fülkék falát, rekonstruált ablakok vannak a délkeleti és délnyugati fülkékben. A keleti apszis XIX. századi ablakát is kiemelték, és helyébe néhány cm-rel szélesebb, a templom titulusát, Mária mennybevitelét ábrázoló üvegablakot helyeztek.¹²¹ A Műemlékek Országos Bizottságának javaslatára ekkor távolították el a sekrestyébe vezető kétszárnyú ajtót, és helyette egy kisebb tölgysfaajtót állítottak be. Ezzel lehetővé vált a különben is csonka fülke részbeni helyreállítása. Az 1939-es munkálatok hozták napvilágra a keleti fülke freskóit is.

A kiszombori körtemplom a rotundáknak ahhoz az ősi csoportjához tartozott, melyeknek belső terét karéjos fülkék alakították; és ezenbelül is, szűkítve a típust, a kiszombori templom a hat karéjjal alakított fülkés centrális épületek körébe tartozott, ahol a fülkék sugarasan helyezkedtek el egy központi tér körül.¹²² Az analógiák nagyobb csoportjai: az V–X. századi örmény építészet – Grúzia koraközépkori emlékei – a későrómai építészet – a VII–XI. századi európai anyag, amelyben külön jelentőséget kap a terület közelsége miatt a horvát építészet. Az analógiák utolsó jelentős csoportját a hazai anyag adja.¹²³

A kiszombori templomon kívül a középkori Magyarország területéről két azonos alaprajzú templomot ismerünk: a karcsai és a gerényi (Horjany) rotundákat. Mindkettőnél a hatkaréjos belső teret kívülről kör alakú köpenyfal övezi. A felmenő falak építészeti részleteikben is feltűnő rokonságot mutatnak a kiszombori templommal. Mindhárom templom szempontjából jelentős volt az 1963–64-es karcsai ásatás, mely olyan új adatokat nyújtott a kutatás részére, amelyek túl Karcsa problematikáján, a másik kettő építéstörténetét is új megvilágításba helyezik. Részben a datálást, részben az átépítések miatt szükséges rekonstrukciós munkát segítik.¹²⁴

Kiszombor alaprajzát egy 1938-as felmérés alapján ismeri az irodalom. Ez az alaprajz még az 1939-es restaurálás előtti állapotot mutatja – tehát részben a barokk ablaknyílásokat veszi figyelembe, részben pedig a kétszárnyas sekrestyeajtót –, és emellett az alaprajzi formák és a belső arányok részleteinél sem törekedett precizításra.¹²⁵

Az általunk végzett felmérés az ablaknyílások párkányánál rögzíti a körtemplom alaprajzát.¹²⁶ (12. kép.) Külső körfalának kerülete hozzávetőleg 9 m. Belső architektúrájának lényege a központi tér körül sugarasan elhelyezkedő hat karéjos fülke, melyek közül a nyugati, a bejáratí rész a barokk átalakításkor megsemmisül. Az alaprajzba nem jelöltük be a hiányzó részt, mivel az analógiák alapján többféle megoldás lehetséges. Alakíthatta a teljes karéjt, köpenyfallal együtt. Lehetséges azonban téglány alakú kiszögellés is, mely kis belépőt, átriumot képezett a bejáratnál. Ezt csak egy esetleges ásatás tisztázhatná; bár lehetséges, hogy Karcsához hasonlóan itt is olyan rongálással járt az átépítés, hogy ma már rekonstruálhatatlan a körtemplomnak ez a része.¹²⁷

Belső terének másik sajátága az egyes fülkék különbözősége: méreteltolódásuk, szabálytalan alakjuk stb. A legmélyebb és a szélesebb a keleti fülke, mely eredetileg az oltárt foglalta magában. E fülke mélysége 195 cm; a vele szomszédos északi 168 cm, a déli 155 cm mély. Nyugat felé haladva a fülkék fokozatosan kisebbednek; az északnyugati 112 cm, a délnyugati 90 cm mély. A belső tér szélesebb pontja kelet–nyugati irányban – ha a mai csonkított nyugati részt vesszük zárópontként – 720 cm. Ha a hiányzó részben a hatodik fülke létezését feltételezzük, mintegy 120 cm-rel lehetett szélesebb, tehát közel 840 cm.

Az alaprajz mutatja az ablakokat övező ülőfülkék mélyedését. A délkeleti fülkében ezt a mélyedést nem látjuk. Ennél az ablaknál ugyanis az 1939-es rekonstrukciókor a párkányt nem az eredeti formában képezték ki, hanem kifuttat-

ták a belső fal szintjéig, és ezzel elmetsették ezen az alaprajzi ponton a félkörös fülkét.

Az alaprajz feltűnő kettősséget mutat az aránylag szabályos külső körfal és az önmagukban, de egymáshoz viszonyítva is teljesen szabálytalan belső fülkék között. A felmenő falak problematikáját elsősorban ebben kell keresnünk. A másik sajátosság, mely a felmenő falak építészettörténeti tisztázását segíti, a belső architekturális részletek egymáshoz való viszonyában mutatkozik meg: a bizonyosabban datálható részletek összetartozása és a többi részhez való sokszor szervesetlen kapcsolódásuk. Annak ellenére, hogy a templomban régészeti kutatást nem végezhettünk, ezek az adottságok lehetővé teszik történetének vázolását.

A külső fal szabályos kör formája és a belső aránytalanságánál indokként gondolhatunk az alapozásban esetleg megmutatkozó szabálytalanságra. Ez azt jelenti, hogy a belső rész alapozása nem követi a fülkék karéjos felmenő falainak voltát. Ezt a lehetőséget a karcsai ásatás alapján vethetjük fel, ahol a belső alapozás nem adta meg a felmenő falak helyét, hanem annál jóval szélesebben — szinte az egész fülkét kitöltve alapozták az egyes karéjokat.¹²⁸ Így azután, mivel a felmenő falak vízszintes irányát nem rajzolta ki pontosan az alapozás, ebből adódtak a karéj kialakításának bizonyos torzulásai. — Kiszombornál az alaprajzban megmutatkozó e kettősségnek más okát látjuk. Feltételezésünk az, hogy a templom körfala később épült a karéjok köré. Mielőtt ezt a problémát megvizsgáljuk, megjegyezni kívánjuk, hogy a belső architekturális részletek is a templom Árpád-kori történetén belül két építési periódust mutatnak. Ezt a két periódust látjuk a köpenyfalnak a templomhoz való kapcsolatában is.

A külső fal a sárgától a vörösig több színárnyalatban égetett téglából épült. A téglák mérete: $24 \times 12,5 \times 4,5$ cm. A köpenyfal alján téglából épült lábazat fut körbe. A fal 9 m magas, és egy 360 cm magas sátoertetővel záródik. Eredeti magasságát pontosan nem tudjuk. Ha elfogadjuk az 1939-es ásatás eredményét, mely az eredeti padozatot 150 cm mélységben találta meg a templom belső terében, akkor ezzel az 1,50 m-rel volt eredetileg magasabb a templom. A lábazatról indulnak a téglalíznák, melyek a tetőzet alatt mintegy 30 cm-re végződnek. Az alaprajz ezek közül hármat tüntet fel, ugyanis vágási szintjébe csak ez a három esik bele. A körfal északi oldalának felső részén azonban megmaradt a negyedik lizéna záródása is, de ezt a templomhoz épített sekrestye megszakítja. Méréseink alapján arra következtethetünk, hogy eredetileg hat lizéna tagolta a falsíkot: kettő-kettő keletről és nyugatról, egy-egy északról és délről. A tetőzet alatt kb. 1,50 m-re kis téglalap alakú ablaknyílások vannak. Ezek nem a templom belső terébe nyílnak, mert a köpenyfal a templomtér belső boltozata fölé emelkedik — és így a fedélszék alsó gerendájáig egy 195 cm magas teret alakít. Ebbe a térbe nyílnak a kis ablakok. (13. kép.)

Csányi Károly 1910-ben, mielőtt a régi sekrestye lebontását megkezdték, felvételt készíttetett a körtemplom északkeleti nézetéről, melyen a XIX. századi emeletes sekrestye épülete és a köpenyfal keleti hajlása látszik. (24. kép.) A felvételen nincsenek rajta az előbb említett felső kis ablakok. Ennek alapján gondolhatunk arra, hogy ezeket a nyílásokat az 1910-es építkezéskor vágták a falba, a padlástér és a földem javításakor. Valószínűbb azonban, hogy ezek eredetileg már megvoltak, csak a barokk átalakításkor vagy a sekrestye építésekor befalaz-

ták őket – és ezt az utólagos befalazást Csányiék kibontották. Emellett szól templomunk 1938-as felmérése, melyben Csányi Károly is részt vett, s melynek beszámolójában megemlíti a lőrészerű ablakokat.¹²⁹ Ha ezeket a Csányi-féle építkezéskor vágják ki, 1938-as beszámolójukban nem mint régi keleti ablakokat említik meg.

A köpenyfal különállását, illetve utólagos építését bizonyosan csak egy falkutatás mutathatja meg. Enélkül csupán apróbb részletekből következtethetünk rá. Mint említettük: a probléma az alaprajz elkészülte után merült fel; a külső fal szabályossága és a belső tér aránytalansága közti ellentétet láttuk első bizonyítékként. Továbbmenve, még mindig az alaprajzot vizsgálva, feltételezésünket megerősíteni látszik a külső és belső tér egymáshoz való viszonya, tehát az, hogy a köpenyfal a karéjokhoz igazodik. Hol eltávolodik a körfal a karéjoktól, hol szinte súrolja azokat, úgy ahogy ezt építésének szabályos körvonala megkívánta. A köpenyfal karéjokhoz igazodásának ez az egyenlőtlensége nem jöhet létre akkor, ha egybeépítik a kettőt, mert akkor módjuk van arra, hogy a belső teret a külső szabályos formájához igazítsák. Hiszen a közös alapozás éppen azon a ponton, ahol ma a legfeltűnőbb a kettő közötti eltérés, vagyis a karéjok kiugró hajlatában, tehát az ablakoknál, az egybeépítés technikájából adódóan sem engedhetett volna meg ekkora eltérést. E szempontból figyelmen kívül kell hagynunk a keleti fülke ablakát, amely csak későbbi kivágás. A többenél feltűnő az eltérés, amit különösen a délkeleti és az északnyugati fülkék ablaknyílásánál mérhetünk le. Az utóbbinál a köpeny mindössze egy téglányi, míg az előbbinél ennek háromszorososa.

A köpeny különállásának tisztázásához érdekes megfigyelésre volt módunk. A templom külső falában két helyen, a keleti és a délkeleti fülke ablaka alatt szellőzőnyílást véstek. A fal erősen salétromos és vizes, ezért vált szükségessé ez a falnyílás. Ezen keresztül tudtuk közelebbről megvizsgálni a köpenyt. Megállapítottuk azt, hogy mindkét szellőzőnyílásnál a köpeny 40 cm mélység után elválik a belső faltól, s így a kettő között 7–10 cm-es rés van. Ezt a hézagot egy-egy helyen csak a két fal közötti kötés bontja meg. A belső fal, ami a karéj külső fala, teljesen sima, szabályosan rakott téglafal. Érdekes volt az a megfigyelésünk is, hogy az ablakoknak a külső, tehát a köpenyfalba vágott részsíje megegyezett a köpenyfalnak a szellőzőnyílásoknál lement 40 cm-es mélységével. Mindezek – a falelválás és a falkötés, a belső fal sima felülete, a falmélység egyezése a részsíjmélységgel – már közelebbi bizonyítékot adnak feltevésünkhöz, hogy a külső köpeny később épült a templomhoz. Amennyiben így van, felmerül a kérdés: milyen volt az eredeti templom alaprajzának külső vonala? Vajon az is ilyen kör alakú, köpenyfalas épület volt, vagy külső vonalát a karéjok alakították ki, mint ahogy ezt a közeli óhorvát templomoknál látjuk?! E kérdésre majd a belső tér megvizsgálása után kívánunk választ adni.

A köpenyfallal kapcsolatban még egy apróbb részletre kívánjuk felhívni a figyelmet: a lizénák és az ablakok viszonyára. E szempontból érdekes az, hogy a lizénák és a templomba nyíló páros ablakok nincsenek kapcsolatban egymással; mind az északi, mind a déli fülkék ablakai között teljesen szabálytalanul, esetlegesen helyezkednek el a lizénák. Ez az építészeti szabálytalanság megint halvány bizonyíték lehet a köpenyfal későbbi felépítéséhez. Együttépítés esetén ugyanis

kizártnak látszik, hogy a falat tagoló sávok legalább megközelítőleg ne alkalmazkodtak volna a falat úgyszólván megbontó és annak tagolást adó ablakokhoz. Ha azonban később húzták a falat, a lizénákkal egészen más tagolást adhattak a köpenynek. Ebben az esetben az első biztos kiindulást — a köpenyfal építésének megkezdésekor — a bejárat adta, ahol elindították a fal építését. Valóban: a bejáratral szemközt, a keleti oldalon, mintha a bejáratot fogná közre, áll a két meglevő lizéna. Nyilván: a hiányzó két lizéna eredetileg ezekkel szemben, a bejárat két oldalán állt. Ezt megerősíteni látszik az, hogy a még megmaradt két lizéna északról és délről azt a falfelületet felezi, mely így az északkeleti—északnyugati, délkeleti—délnyugati lizénák között van. Kevésbé jelentős, de megjegyezzük, hogy a lizénák közötti falrész közepén helyezkednek el a padlás-térbe nyíló kis ablakok. Ezek tehát alkalmazkodtak a lizénák által megadott tagoláshoz.

A körtemplom építéstörténetét stíluskritikailag világosabban dokumentálja a belső térképzés. A mai templomhajó felől, tehát nyugatról lépve a körtemplomba: egy hatszögű középtérbe jutunk. Ekörül sugarasan nyílnak a karéjos fülkék, melyeket negyedgömb boltozat zár le. Az egyes fülkék architektúrája a következőképpen alakul: az északnyugati, északkeleti, délkeleti és délnyugati fülkék közepén két-két ablak van, melyek részsúje az ablakok párkánya alatt folytatódva a padozatig fut le és így két félkörös ülőfülkét képez a falban. (25. kép.) Ugyanílyen kiképzésű fülkéket találunk Karcsán is, az északkeleti és a délkeleti karéj falában kettőt-kettőt, de ezek nem az ablakokat övezik, hanem a fülkében levő egy-egy ablak két oldalán állnak. A kiszombori ablakpárok közötti falsávon idomtégylából alakított féloszlop áll, minden ablakos fülkében egy-egy, a padozattól az ablakok felső záródásáig. Felül lilomszerűen kiképzett három ágra bomlik, s e fejezet ugyancsak téglából alakított. Semmi építészeti szerepük nincs, pusztán díszítőelemnek tűnnek. Hasonló féloszlopokat találunk a karcsai templom már említett fülkéiben, mindegyikben kettőt-kettőt, melyek ott az ablakokat fogják közre, tehát az ülőfülkék és az ablakok között állnak. Ezeknek azonban fejezetük nincsen, a padozattól a negyedgömb boltozat indításáig húzódnak, tehát a lizéna szerepét töltik be.

Az egyes fülkék függőleges falát negyedgömb boltozatuktól farkasfog dísz, illetve konzolokon nyugvó ívsor választja el. Ezek az egyes fülkékben a következőképpen váltakoznak: Az északnyugati és délnyugati fülkében kétsoros farkasfog dísz van, melyeket sarkosan állított téglából alakítottak ki. Ez a kétsoros dísz a többi fülke, tehát az északkeleti, keleti és délkeleti két-két szélén is mutatkozik 2—3—4 fogsorral. (26. kép.) Ezután azonban itt megszakad; és a közéjük eső nagyobb karéjszakaszt kőből faragott, konzolos ívsor tölti ki. Ennek az ívsornak vonala nem egyezik a farkasfog vonalával, hanem alatta húzódik. Az északkeleti és délkeleti fülkében 17—17 csúcsíves, a keletiben pedig nyolc félkörös, egy csúcsíves és újra nyolc félkörös ív váltja egymást. Mielőtt e két össze nem tartozó, egymáshoz szervesetlenül illeszkedő díszítés okát megvizsgáljuk, szükséges a templombelső többi részletének ismertetése.

Az egyes fülkék találkozásánál alakult falpillért középen téglából készült féloszlop bontja meg. Tetején kőből faragott bimbós fejezet áll, egyszerű négyzetes abakusszal lezárva. A fejezet elhelyezési magassága megegyezik a fentebb

említett ívsor irányával. Ebből indulnak a középteret lezáró hatosztású boltozat kőbordái. Minden oszlopfejezet fölött a fülkét elválasztó falpillér befelé megtörik, hogy az így keletkezett falmélyedéssel helyet adjon a kőbordáknak. A bordák záróköve egy hatkaréjos rozetta. Sajátsága a boltozatnak, hogy a bordák nem sugarasan illeszkednek a rozettához, hanem páronként egybekapcsolódva, kettesével fogják közre a zárókövet. Ebből adódik, hogy a bordapárok közötti boltmezők csúcsa beljebb szalad a központ felé, mint azoké a boltmezőké, melyek a párra illeszkedett bordák között vannak. (27. kép.) E szabálytalanság oka az alaprajzban megmutatkozó szabálytalanság volt. Az egyes fülkék negyedgömb boltozatát a középtér felé egy függőleges irányú falsáv zárja le; ebből indulnak a központi tér boltmezői. (28. kép.) Jellegetessége a belső térnek az is, hogy a középtér a fülkék negyedgömb boltozata fölé emelkedik.

A belső architektúra ilyen alakulása világossá teszi, hogy a körtemplomnak az Árpád-korban két építési periódusa volt. Bizonyosan annyit tudunk, hogy a középtér kupolája, a bimbós oszlopfők és a konzolos ívsor XIII. századi — és viszonyítva a többi részhez: későbbi átépítés eredménye.

A XIII. század előtti formát keresve, a következőket állapíthatjuk meg: Az egyes karéjok megőrizték az eredeti falat, negyedgömb boltozatukkal együtt. Itt a függőleges falat a boltozattól eredetileg farkasfog dísz választotta el minden fülkében. Az egyes fülkék találkozásánál alakult falpillért eredetileg is díszítette a féloszlop, amelyre később került a bimbós fejezet. Az oszlop korábbi volta mellett egyrészt falkötésének módja bizonyít, másrészt az oszlopfő torz illeszkedése a féloszlophoz. Ezt különösen a keleti és délkeleti fülke találkozásánál figyelhetjük meg, ahol a fejezet az oszlophoz viszonyítva balra eltolódott, igazodva a borda indulásához. (29. kép.) A pillérek eredetileg fent nem törtek meg befelé. Ezt a későbbi boltozás tette szükségessé, mert így tudtak helyet biztosítani a bordák hajlásának. A törés itt olyan építészeti megoldás, amit csak egy átépítésből következő kényszerűséggel magyarázhatunk. A fal tehát egyenesen folytatódott a pillér fölött a farkasfog dísz felső szintjéig. Idáig mutatja a fal egyenetlensége a későbbi lefaragás, illetve bemélyítés helyét.

Tisztáznunk kell, hogy a hatosztású bordás boltozat előtt milyen záródása volt a belső térnek. A falpillérekről induló és a fülkét a templom belseje felé lezáró függőleges falsáv azt mutatja, hogy eredetileg egy kupoladob támaszkodott a falpillérekre. (30. kép.) A falsávban folytatódott egykor a hatszögű tambur, melyhez igen sok analógiát találunk az örmény, grúz, óhorvát emlékek között, míg a hazai anyagban Gerény őrizte meg ezt a formát. Mint a gerényi templomnál, itt is a pillér felső végétől kissé beljebb kezdődött a kupoladob fala, amit ma is láthatunk a pillér, majd az azt követő későbbi bemélyítés és a függőlegesen induló falsáv viszonylatában.¹³⁰ Az analógiák alapján valószínű, hogy a tamburt lezáró boltozatot sátozott fedte be. (14. kép.)

Mint említettük, a körtemplom átépítése a XIII. században történt. Közelebbről meghatározva az időpontot: 1247–1256 közé datálhatjuk az átépítést. Ugyanis 1247-ből kelteződik az az oklevél, melyben a Csanád nemzetségbeli Kelemen bán fia Pongrác határjárást kér a tatároktól elpusztított birtokain. A határjárásra azért volt szüksége, hogy újra beiktassák birtokaiba — és az egyben jelzi a pusztítás utáni újjáépítés megkezdését. Így az átépítés legkorábbi dátumaként ezt az idő-

pontot vehetjük. Az 1256-os oklevél pedig arról tudósít, hogy a Csanád nemzetség összes élő tagja megjelent a király előtt, hogy ősi javaikon megosztozzanak. Ezt az újjáépítés befejezésének vehetjük, mert az osztásra akkor került sor, amikor a terület rendezése, helyrehozatala megtörtént.

A fent ismertetett belső architektúra alapján bizonyos, hogy a tatárjáráskor a tetőzet és a kupoladob sérült meg olyan mértékben, ami indokoltá tette e rész teljes lebontását. Ekkor kapta a templom új boltozatát és tetőszerkezetét, s a boltozathoz kapcsolódtak a bordákkal azonos kőből faragott oszlopfők és a konzolos ívsor. Mint említettük, ívsor csak három fülkében van. A farkasfog dísz azonban e három fülke szélein is megmaradt, és a vakolat egyenetlenségéből látható, hogy a vakolat alatt, az ívsor fölött tovább folytatódik még egy darabon. Lehetséges, hogy a pusztításkor e fülkék boltozata is megsérült, és amikor ezeket kijavították, nem a farkasfog dísz állították vissza, tehát nem sarkosan rakták a téglákat, hanem helyette díszítőelemként, ott ahol a farkasfog hiányzott, az ívsort állították.

Míg a tambur a fülkék találkozásánál levő falpillérre és a fülkék belső falsávjára támaszkodott, az új boltozatot kizárólag a falpillérek tartják. Azok a jelenségek, melyek arra mutatnak, hogy a külső köpenyfal később épült a templomhoz, itt újabb megerősítést és értelmet kapnak. A XIII. századi építéskor vált szükségessé megerősíteni a templom falát ezzel a köpennyel, hogy így az új boltozat megtartását jobban biztosíthassák. Ez a megerősítés egyben arra is utal, hogy a templom külső formáját eredetileg a karéjok alakították, hasonlóan az óhorvát emlékekhez (Split közelében a Sv. Trojica, Trogirban a Sv. Marija, a zadari Sv. Ursula stb.). Hogy a pillérek boltozatot tartó szerepüknek megfelelőhessenek, kívülről a két fülke találkozásánál az ívek között levő üres teret kitöltötték — és végső fokon köpenyt alakítottak vele a templom köré.

A templom újjáépítésének időpontját 1247 és 1256 közé datálhatjuk, azonban tisztázatlan még a templom első építési periódusának időpontja. Sajnos, a válaszadáshoz sem történeti, sem régészeti adatunk nincs, így az analógiák segítségével kell megkísérelnünk a kérdésre választ adni. Az óhorvát templomokat a IX–XI. század közé datálja a kutatás, s egyes vélemények szerint a gerényi is a XI. században épült.¹³¹ Érdekes eredményeket hozott ebből a szempontból a karcsai ásatás. A körtemplomhoz épült hajó északi fala a XII. század végén, a déli a XIII. század elején készült. A hajó északi oldalán előkerült egy ennél korábbi fal is, amelyre részben ráépült a hajó XII. század végi fala. Ez a korábbi rész, amely talán a XII. század elejéről származik, mindenképpen későbbi, mint az eredeti körtemplom. A körtemplom ezek szerint legkésőbbben a XI. század végén épülhetett.¹³²

A kiszombori templomot bordás boltozata, bimbós fejezetei miatt a XIII. századra datálta az irodalom. Ez természetes is volt, hiszen nem történt meg annak vizsgálata, hogy ezek a részletek csak későbbi átépítés eredményei. A templom maga korábbi, és mint mondtuk, csak analógiákkal közelíthetjük meg építésének idejét. Módunkban leginkább a karcsai templommal való összehasonlítás állt. Az eddigi irodalom is elismeri azt, hogy a két emlék közül a kiszombori őrizte meg jobban e tipológiai csoport jellegzetességeit. Emellett azonban belső kiképzésének korai részletei is — ablakok, ülőfülkék, féloszlopok — arra mutatnak, hogy a

karcsainál korábbi építkezés eredményei. A karcsai körtemplomot a XI. század végére datáljuk. Ennek alapján bizonyos, hogy templomunk is a XI. században épülhetett — és nincs kizárva, hogy egyetlen megmaradt emléke Csanád ispán és Gellért püspök korának. A karcsai templom mellett Gerény is a XI. századi keltezészt valószínűsíti, és még inkább alátámasztja e típusnak megyénkben való korai jelentkezését a közeli óhorvát emlékanyag.

Az újjáépítés építészeti részletei alapján arra következtetünk, hogy a munkálatokhoz az egresi ciszterci műhely adott segítséget. Mind a leveles-bimbós oszlopfők, mind a négyszögletes bordák és a hatosztású bordás boltozat szorosan utalnak egy ciszterci műhely léteire. A tatárjárás alatt Egres is megsérült, de öt év múlva, 1247-ben már újra működik.¹³³ Ez az időpont egybeesik a Csanád nemzetség által kért határjárás évével, amit mi a család birtokain végzendő újjáépítés kezdő időpontjának tartunk. Természetes, hogy a vezető család segítséget kap az egresiektől, akiknek saját építőműhelyük volt, s ahol ekkorra már az újjáépítés befejeződött. Körtemplomunk újjáépített részének kezdetleges, provinciális formája arra is utal, hogy az egresiek építőműhelyében ekkor már helyi mesterek is dolgoztak.

A templom építéstörténetét összefoglalva: véleményünk szerint a XI. század közepén épült, s hatkaréjos terét kupoladob és sátor tető zárta. Boltozatának és kupoladobjának pusztulása után, a XIII. század közepén építették újjá. Ekkor kapta hatosztású bordás boltozatát, s ennek tartására erősítették meg külső falát a kör alakú köpennyel. Eredeti alakjában szoros kapcsolatban állt az óhorvát és az azonos alaprajzú magyarországi templomokkal. XIII. századi újjáépítését pedig a megye ciszterci építőműhelyében nevelkedett hazai mesterek munkájának tartjuk.

A körtemplom freskói

A szentély 1939-es restaurálásakor kerültek elő azok a freskók, melyek a keleti karéj falát díszítik. A freskók a XIV. században készültek, és minden bizonnyal a megye akkori püspökének, a Csanád nemzetségbeli Telegdi Tamásnak, aki egyben a körtemplom kegyura is volt, mecénási tevékenységét bizonyítják.¹³⁴ Ezzel módunk van közelebbről meghatározni a freskók készítésének időpontját. Telegdi Tamás 1350–58 között volt csanádi püspök; feltételezhetően ezekben az években adott megbízást a falképek festésére.

Részben a XIV. századi analógiák alapján, amelyek arra mutatnak, hogy ebben az időben a templombelsőket sokkal teljesebben díszítették freskókkal, részben az 1939-es restauráláskor készített felvételekből, melyek azt mutatják, hogy az eredeti freskó túlterjedt a jelenlegi zárt kompozíción, feltételezhetjük azt, hogy eredetileg több freskó díszítette a templomot, sőt: az egész tető boríthaták képek. Az egyes fülkék negyedgömb boltozatának és a központi kupolának vakolatát 1939-ben nem vizsgálták meg; kutatások csupán a fülkék függőleges falán történtek. Hogy e falakon az előkerültekén kívül találtak volna freskót, erről semmi írásos feljegyzés nem maradt.¹³⁵ A Műemlékek Országos Bizottsága a freskókat feltárásuk után megvizsgálta és Nikássy Lajos restaurátort bízta meg helyrehozatalukkal.¹³⁶

A freskók, mint említettük, a keleti füle karéján húzódnak végig. A padozattól 240 cm-re kezdődnek, és magasságuk 215 cm. Megközelítőleg 11 négyzetmétert borítanak be, melyet azonban megszakít a XIX. századi ablakkivágás. A kompozíció öt egymástól elkülönülő képből áll, melyek balról jobbra haladva a következők: 1. Veronika kendője, 2. női szent két kisebb szenttel, 3. női szent, 4. Szent Anna harmadmagával, 5. ülő férfi szent. Ez utóbbin — Nikássy jelentése alapján tudjuk — gótikus minuszkulák fentről lefelé haladó szövege volt látható.¹³⁷

Az irodalom a 2., 3. és 5. kép tematikájának megoldására több lehetőséget vet fel. A két kis szenttel ábrázolt női szent személyével kapcsolatban felvetik, hogy esetleg Árpád-házi Szent Erzsébetet ábrázolja a szegények között.¹³⁸ Más vélemény szerint Szent Hedviget, Erzsébet anyai nagynénjét, tehát II. András feleségének, Gertrudnak testvérét ábrázolja. Az előtte álló két kis szent közül az egyik Erzsébet, a másik Hedvig lánya, Boldog Gertrud.¹³⁹

A harmadik képen látható női szenttel kapcsolatban is több megoldást ad az irodalom. Említik mint Mária Magdolnát, mivel úgy vélik, hogy kezében a Magdolna-ábrázolások egyik jellegzetes attributumát, az olajosedényt tartja.¹⁴⁰ Mások Árpád-házi Szent Erzsébet ábrázolásának gondolják, mivel szerintük kezében madarat tart.¹⁴¹ E képpel kapcsolatban még egy megoldást ismerünk. Eszerint a női alak menyétet tart a kezében, és ezzel az attributummal Szűz Mária ábrázolását látják benne.¹⁴² Végül az ötödik képen látható férfi szentet általában prófétának vagy evangélistának tartja az irodalom. Említik Szent Máté, Szent János nevét, és vannak akik Szent Pál apostol ábrázolásának vélik.

Elsőrendű feladatnak tartjuk e valóban sokat vitatott és véleményünk szerint a fentiekkel meg nem oldott képek ikonográfiai jelentésének tisztázását.¹⁴³ A freskók programját keresve: csak a két bizonyosan felismerhető ábrázolásból indulhatunk ki, a Veronika kendőjét és a Metterciát bemutató képekből. A Veronika-kép álló női alakot ábrázol, aki két kezében maga előtt tartva felmutatja a kendőt, rajta Krisztus arcával. Keresve a hozzá kapcsolható ábrázolásokat, nem értünk el eredményt. Ennek a témának, mint azt a megvizsgált analógiák bizonyították, nem volt programmeghatározó szerepe. Ez azt jelenti, hogy mint tárgya az ábrázolásnak, nem döntötte el a köréje csoportosítható többi témát, hanem csak kísérőjeként szerepelt, része volt egy más téma által meghatározott programnak.

Így a következő kiindulást a freskók ábrázolásának megoldásához a Mettercia nyújtotta, amely valóban segítette a tematika tisztázását, illetve az ábrázolások értelmezését. A kép, mely méretében kiemelkedik a többi közül, trónon ülve ábrázolja Szent Annát, egyik térdén a kis Mária, másik térdén a gyermek Jézus ül. (31. kép.) Tudva azt, hogy a Metterciához mint programadó ábrázoláshoz a nagy Szent Család tematikája kapcsolódik, e téma felé kerestük a megoldást. Ez az ikonográfiai típus a XV–XVI. század folyamán vált gyakorivá, és témáját Krisztus rokonságának bemutatása határozta meg.¹⁴⁴ Forrását a II. században keletkezett Jakab-protoevangélium adta, melyből értesülünk Annáról, Mária anyjáról és atyjáról, Joachimról. A protoevangélium előadja, hogy Joachim halála után Anna másodszor is férjhez ment Kleofáshoz, majd ennek halála után Salomáshoz. Anna második és harmadik házasságából is egy-egy Mária lánya született. A három Mária lány közül az első lett Jézus anyja. A második feleségül

ment Alpheushoz, és négy gyermeke született: ifj. Jakab, Joseph, Justus, Simon és Júdás. A harmadik lány Zebedeus felesége lett, és az ő gyermekei voltak id. Jakab és János apostolok. A XV – XVI. századi festményeken e személyeket látjuk együtt: Annát férjével, lányaival, azok férjeivel és gyermekeikkel. Ezek az ábrázolások szinte kivétel nélkül életképszerű kompozícióban oldják meg a témát, a középkori polgárság életének részeseivé teszik szereplőit.

A nyugati művészetben a témának ezt a felfogását ismerjük, és elterjedése egybeesik a Szeplőtelen Fogantatás koncepció következtében megerősödő Anna-kultusszal, melynek betetőzése Anna ünnepének hivatalos egyházi elismerése lett.¹⁴⁵ A bizánci kereszténység azonban már a legkorábbi időkben tisztelte Annát, ünnepének eredetét tehát ott találjuk meg. Már a VI. század elején templomot emeltek tiszteletére.

Hazánkban is aránylag korán jelentkezik az Anna-kultusz, s bár ábrázolásokat ebből az időből nem ismerünk, de tiszteletét bizonyítja, hogy az Árpád-korban több templomunk titulusa volt Szent Anna.¹⁴⁶ A XIV. századtól azután már gazdag emléktanyag reprezentálja a téma hazai jelentkezését. Az emlékek két lényeges csoportra oszthatók. Az egyik a Mettercia ábrázolása önmagában, amikor Annát harmadmagával, Máriával és Jézussal mutatja be. A másik a nagy Szent Család ábrázolása, amikor Annát a fent ismertetett személyekkel megkomponálva jeleníti meg. Ez utóbbi ábrázolásmód érdekelt bennünket közelebbről, és ebből a típusból is talán a legkorábbit, Arad vármegyéből a feketegyarmati (Iermata Neagră) freskót emeljük ki. A legújabb irodalom a XIV. századra datálja,¹⁴⁷ és érdekessége az, hogy a nagy Szent Családból csupán a Metterciát, majd Mária Kleofást négy gyermekével és Mária Salomást két gyermekével ábrázolja. (15. kép.) E csonkított nagy Szent Család ábrázolással a későbbi, XV. századi hazai freskókon is találkozunk. A feketegyarmati freskó Mária Kleofást és Mária Salomást álló helyzetben ábrázolja; az egyik előtt négy, a másik előtt két kis szent áll egymás mellett – és anyjuk glóriájukat fogja. A csonkított nagy Szent Család ábrázoláson belül a két Mária alakjának ilyen megjelenítésével a téma sajátos hazai kompozíciós típusát ismerjük meg.

Visszatérve a kiszombori freskókhoz: a második kép álló női szentet ábrázol, előtte két kis szenttel, s a nő alak a két kisebb glóriáját fogja. Ha ezt összevetjük a feketegyarmati megfelelővel, látjuk: mennyei re azonos a kompozíciójuk. Ez az azonosság csak azzal magyarázható, hogy a kiszombori Metterciához is csatlakozik egy csonka nagy Szent Család ábrázolása és a második számú kép Mária Salomást mutatja két gyermekével. (32. kép.) Ahhoz, hogy analógiánk valóban bizonyítson, szükséges Mária Kleofás és négy gyermekének ábrázolása is a kiszombori kompozíción. Ezt a témát azonban nem találjuk a képek között. Vizsgálva a freskókat, a restaurálást végző Nikássy Lajos jelentésében érdekes megjegyzésre figyeltünk fel. A Veronika-kéőről, amely közvetlenül az általunk Mária Salomásnak tartott kép mellett áll, Niprássy azt írja, hogy későbbi eredetű. Technikájában, színben, a háttér kiképzésében egyaránt elüt a többi freskótól, más a festék- és vakolatösszetétele is. Nikássy megtalálta azt a vonalat, amelyből indul a Veronika-kompozíció síkja, és ez a többihez képest újabb vakolatként emelkedik egy régi fölé. A jelentésből világosan kitűnik, hogy a Veronika-kép nem egyidejű a többivel, hanem szerinte XVI. századi ráfestés.¹⁴⁸ Ez az adat segíti feltevéseink igazolá-

sát. Véleményünk az, hogy a Mária Salomást ábrázoló kép mellett, a most látható Veronika helyén eredetileg Mária Kleofás alakja volt négy gyermekével, a fekete-gyarmati kompozícióval azonos megoldásban.

A másik problematikus kép az álló női szent alakja. Mivel a képpel kapcsolatos eddigi magyarázatok sokfélesége a kézben tartott tárgy meghatározásának bizonytalanságából adódott, mi is elsőként ennek az attributumnak megvizsgálását tartottuk szükségesnek, melyet a női alak jobb kezében, vállmagasságig felemelve tart.¹⁴⁹ Pontosan követve a tárgyat meghatározó vakolatbekarcolást és a színekkel modellált formát, az eredmény, mely egy pikkelyes testű sárkány alakját adta, azonnal világossá tette az ábrázolt női alak személyét, s egyben magyarázatot adott öltözetére és mozdulatára. A királynői alak Antióchiái Szent Margit, akinek egyik legismertebb ábrázolása az itt látott kompozíciós típus: jobb kezével emeli az ördögöt szimbolizáló megkötözött sárkányt, bal kezében tartva a kötél végét. A megrongálódott freskón ma már nem vehető ki a sárkányt tartó kötél, de az alak bal kezének és ujjainak tartása pontosan jelzi a mozdulatot. (33. kép.) Az analógiát nyújtó gazdag anyagból csupán a Vas vármegyei Mártonhely (Martjanci) freskójának Szent Margitját említjük; ez szintén típuskép, s így önmagában elegendő felvetésünk bizonyítására. (16. kép.) Szent Margit ilyen ábrázolása nemcsak gyakori a XIV. század hazai művészetében, hanem egyik kísérője a Mettercia-ábrázolásnak, amint ezt az említett mártonhelyi freskón is láthatjuk.

A kiszombori freskók között tisztázatlan még az ötödik kép, mely férfi szentet ábrázol. (34. kép.) Az alak a képtér teljes szélességét betöltő karosszék bal felén ül; bal kezében stylust tart, jobbjaival pedig fölfelé mutat. Széke fölött mandorlával keretezett galamb lebeg, és a galamb alatt a freskóba bekarcolt kétsoros felirat. A Nikássy jelentéséből ismert, fentről lefelé haladó szöveg ma már nem látható. Míg a második és harmadik kép ikonográfiai jelentését biztonsággal megadhattuk, addig e férfi szent személyének meghatározása nem vezet olyan egyértelmű eredményhez. Ennek oka az, hogy a kép, mely 1939-ben az összes között a legjobb állapotban került elő, ma a fal salétromossága miatt erősen megfakult, és így alapos vizsgálatát csak egy újabb restaurálás teheti lehetővé. Ettől a restaurálástól és tisztítástól várjuk egyrészt a Nikássy által említett szöveg feltárását, másrészt a jelenleg is látható bekarcolás pontosabb feltárását – és végül annak tisztázását: vannak-e későbbi átfestések a képen. Ezek elvégzése előtt nincs értelme az alaposabb ikonográfiai vizsgálatnak. A Mettercia által meghatározott program több személy ábrázolását teszi lehetővé. Szent Lukács, aki Evangéliumában a Madonna személyéről a legrészletesebben ír, mint ilyen kapcsolódik a témához – és ugyancsak az evangélisták közül Máté, aki Jézus származásával kezdi könyvét. Ábrázolható a nagy Szent Családból János evangélista, mint Jézus kedvenc tanítványa, és id. Jakab apostol, akinek ősi ünnepét július 25-én, Szent Anna napja előtt üli az egyház. A galamb ábrázolása önmagában nem segíti tisztázni a személyt. Kapcsolódik általában az evangélistákhoz és prófétákhoz, s külön attribútuma Nagy Szent Gergelynek is. Az a bekarcolás, amit ma is láthatunk, szintén nem segít a témához közelebb. Egyrészt nem hisszük, hogy egykorú a freskóval, másrészt a kép jelenlegi állapota nem teszi lehetővé pontos elolvasását.¹⁵⁰

Nem teszünk kísérletet az ablak kivágásakor elpusztított freskórészlet rekonst-

rukciójára sem. Képterének méretét a többiével összevetve, a második és harmadik képhez kapcsolható. Nyilván egyalakos kompozíció volt, esetleg folytatásaként Szent Margit ábrázolásának, valamelyik ebben az időben különösen tisztelt szent alakjával. Esetleg Szent Borbálát, Szent Ilonát, Árpád-házi Szent Erzsébetet ábrázolta.

Meghatározásunk szerint tehát a kiszombori templom freskójának tematikája a következő: 1. Mária Kleofás négy gyermekével. A ma látható Veronika-kompozíció későbbi átfestés. 2. Mária Salomás két gyermekével. 3. Antióchiai Szent Margit. 4. Mettercia. 5. Férfi szent. A 3. és 4. kép között eredetileg egyalakos kompozíció.

Feltehetően freskók díszítették a többi fülke falát, esetleg a negyedgömb boltozatokat és a központi kupolát is.

*

A közeljövőben alapos régészeti és műemléki vizsgálatok kezdődnek Kiszomboron, amelyek az általunk felvetett problémákat tisztázni hivatottak. Ezek keretében restaurálják a freskókat, ami lehetővé teszi majd stíluskritikai vizsgálatukat is.

A VÁRMEGYE MŰVÉSZETI TOPOGRÁFIÁJÁNAK KATALÓGUSA

A következőkben megyénknek azokat a helységeit soroljuk fel, amelyekben a történeti és a régészeti kutatás valamilyen építészeti, művészeti emlékről tudósít, illetve következtetni enged egykori létükre. A települések neve mellett feltüntetjük azt az évszámot, amikor a helység először szerepel forrásainkban. Ezután megemlítjük azt a művészeti emléket, amely akár történeti, akár régészeti adatokból ismert, vagy csupán következtetésünk eredménye.

Az egyes adatok irodalmi forrását az adott terjedelem miatt külön-külön nem említjük, hanem itt kívánjuk megjegyezni, hogy az alábbi négy munkára támaszkodtunk: *Borovszky Samu*, Csanád vármegye története II. Bp. 1897; *Juhász Kálmán*, A csanádi püspökség története I. Makó 1930; *Györffy György*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. Bp. 1963; *Kovalovszky Júlia*, Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története. Orosháza 1965.

Mellékelt térképünk az eddig megjelent térképeket az Árpád-koron belül új adatok és következtetések eredményeivel egészíti ki, és így teljesebb képet ad Csanád vármegyének azokról az Árpád-kori településeiről, amelyekhez művészeti emlék köthető.

*

Abony. 1329. „... in qua est ecclesia lapidea in honore B. Johannis Baptiste constructa in Comitatu Chanad.” A XIV. század második felében pusztult el.

Ajtonymonostora. 1315. Az Ajtony nemzetség monostora állt itt, mely a tatárjáráskor pusztult el.

Akács. 1318. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. Temploma jelentékeny lehetett, mert a Telegdiék 1366-os osztozkodásakor ez szolgált a falu felosztásánál kiindulásként.

Apátfalva. 1334. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. A település az 1552-es török támadáskor pusztult el.

Battonyaegyháza. 1340. Nevének „-egyháza” utótagja arra utal, hogy már a tatárjárás előtt templomos hely volt.¹⁵¹

Béb. 1247. Középkori templomának romjai a XIX. század elején még látszottak. Részben a kun lázadás, részben a török hadjáratok pusztították el.

Bessenyő 2.¹⁵² 1332. Szűz Mária tiszteletére szentelt temploma a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Béz. 1247. Kőtemplomáról 1329-ben értesülünk: „Ecclesia lapidea in honore S. Johannis evangeliste.”

Bodgorzsája — lásd: Gorzsa

Boldogasszonyháza. 1256. Nevét Szűz Mária tiszteletére emelt templomáról kapta, mely már a tatárjárást megelőzően fennállott. A XVI. század közepén pusztult el.

Bökényfalva. 1333. Ebben az évben értesülünk plébániájáról a pápai tizedjegyzékből.

Csanád. Középkori történetét a X. századtól ismerjük. Építészeti emlékei: Ajtony vára — Keresztelő Szent János tiszteletére a X. század végén épült bazilita monostor — Szent György-székesegyház és a hozzá kapcsolódó monostor a XI. század első feléből — Szent Üdvözítő társaskáptalan temploma és káptalanháza a XIII. század első feléből — a XIV. század harmincas éveiben a pápai tizedjegyzékben említett városi plébánia — Szűz Mária-apátság a XI. század első feléből — Szent Anna-templom és ispotály 1345 k. — Szent Erzsébet-templom a XIV. század második feléből. — A székesegyház oltárai: Istenanya tiszteletére a XI. századból — Szent Albert tiszteletére, említve: 1393. — Szent Jakab tiszteletére, XIV. század vége — Szent Erzsébet tiszteletére, említve: 1402 — Meghalt hívek emlékére, említve: 1412 — Szent Katalin tiszteletére, említve: 1412 — Szent Kristóf tiszteletére, említve: 1412 — Szent Dorottya tiszteletére, említve: 1419 — Szent Orsolya tiszteletére, említve: 1427 — Szent Gergely tiszteletére, említve: 1434 — Szent Balázs tiszteletére, említve: 1456. — A székesegyház kápolnája, Mindenszentek tiszteletére, említve: 1494.

Csatókamars. 1483. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.¹⁵ A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárást követően hosszú ideig lakatlan maradt; ezért késői említése ellenére lehetséges, hogy már az Árpád-korban település volt itt.

Csika. 1230. Ekkor értesülünk Szent Márton tiszteletére épült templomáról, mely valószínűleg a tatárjáráskor pusztult el.

Csókás. 1456. Középkori templomának alapjai a XIX. század elején még látszóttak. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárást követően hosszú ideig lakatlan maradt; ezért késői említése ellenére lehetséges, hogy már az Árpád-korban település volt itt.

Csomorkány. 1447. A régészeti kutatás bizonyította, hogy temploma a XIII. század elején épült.

Csorvásegyháza. 1466. Ekkor már pusztta. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárást követően hosszú ideig lakatlan maradt, s ez az oka késői említésének. Nevének „-egyháza” utótagja arra utal, hogy a tatárjárást megelőzően templomos hely volt.

Dál. 1274. Már ebben az időben fennálló, Szent Egyed tiszteletére szentelt templomának romjai a XIX. század első felében még látszóttak.

Demevár. 1274. Nevéből következtetünk erődtítményére. Valószínűleg nem érte meg a XV. századot.

Derekegyház 1. 1427. Már ekkor puszta. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, s ez az oka késői említésének. Nevét már előzőleg meglevő templomáról kapta.

Derekegyház 2. 1456. Már ekkor puszta. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, s ez az oka késői említésének. Nevét már korábban létezett templomáról kapta.

Dobegyház. 1256. Neve utal templomára, mely feltehetően a kun lázadáskor pusztult el.

Egres. A XII. század végén épült Szűz Máriáról elnevezett ciszterci monostora.

Fecskés. 1456. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt; azonban a legújabb régészeti kutatás alapján tudjuk, hogy már az Árpád-korban templomos hely volt.

Fegyel. 1238. „... super quam habet [a Csák nemzetségbeli Miklós] ecclesiam et domus.” Feltehetően a tatárjárás pusztította el.

Fejéregyháza 1. 1274. Nevéből következtetünk arra, hogy templomos hely volt.

Fejéregyháza 2. 1466. Ekkor már puszta, de kőtemploma még fennáll.

Felvelnek — lásd: Makófalva

Férged. 1274. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Földeák. 1332. Temploma, mely az 1950-ben (!) betelepült Óföldeák községben áll, a XIV–XV. század fordulóján épült. Szentélyét a XVI. század elején, feltehetően 1514 után újraboltozták, amit a szentély padlásterén a boltozat fölé emelkedő oldalfalak mutatnak. A templom egy korábbi Árpád-kori templomra épült, amire néhány, a falába beépített korai téglá mellett a szegedi múzeum által 1965-ben végzett próbaásatás is utal. Ekkor a templom körüli temetőben II. István-kori pénzt találtak. (35–39. kép.)

Földvár. 1463. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt; azonban a legújabb régészeti kutatás alapján tudjuk, hogy már az Árpád-korban település volt itt. 1488-ban értesülünk templomáról és nemesi kúriájáról.

Füged. 1326. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készült pápai tizedjegyzékben szerepel.

Gellértegyháza. 1456. Ekkor már puszta. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, de nevének „-egyháza” utótagja arra utal, hogy már a tatárjárást megelőzően templomos hely volt.

Gorzsa, Bodgorzsája. 1331. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Gödös. 1234. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. A falu északi oldalán levő erdőben a XIX. században még láthatóak voltak templomának nyomai.

Gyála. 1331. A falu mellett középkori templomrom áll.

Harangod. 1211. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Harmad. 1333. Ebben az évben értesülünk plébániájáról a pápai tizedjegyzékben.

Hegyesegyház. 1339. Templomára nevéből következtetünk. XIV–XV. századi várának romjai ma is láthatók.

Hód – lásd: Hódvásárhely

Hódegyház. 1274. Nevének „-egyház” utótagja arra utal, hogy a tatárjárás előtt templomos hely volt.

Hódvásárhely. Hód 1231, Vásárhely 1266. A két település a XIV. század elején egyesült. Mindkét faluban plébánia volt, melyekről a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékből értesülünk.

Igás. 1508. Megyénknek azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, de feltehetően már említése előtt település volt itt. Középkori templomának nyomai a múlt században még láthatóak voltak.

Ireg. 1274. „... in qua ecclesia in honore S. Regis Stephani esset constructa.” Feltehetően a kun lázadáskor pusztult el.

Kakat. 1274. „... in qua ecclesia ad honorem S. Crucis esset edificata.” Feltehetően a kun lázadáskor pusztult el.

Kanizsamonostora. 1237. Ekkor még mint Kanizsa szerepel. Neve a „-monostora” utótagot csak a tatárjárás után kapta. Helyi hagyomány szerint még a vármegye megszervezése előtt állt görög monostora.

Kemecsemonostora. 1256. Nevének „-monostora” utótagja arra utal, hogy korai monostoros hely volt. Az épület bizonyosan a tatárjáráskor pusztult el, mert többé nem említik. Plébániáját, melynek temploma Szent Péter tiszteletére volt szentelve, a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzék említi. Feltehetően ez csak kisebb épület volt, mert a XIV. század végén új templomot építenek helyébe. A múlt század közepén hivatalos jelentés értesít arról, hogy a Telek erdőben, közel a Maroshoz omladékok találtak. Lehetséges, hogy ezek a monostor maradványai voltak. A század végén a kincskeresők teljesen feltúrták a területet. A húszas évek végén az ottani gátbiztos, Heinrich Miklós végzett feltárást. Az ő megállapítása szerint egykor kéttornyos, háromhajós templom állt itt, melynek méretei a következők voltak: Az apszis mélysége 7,5 m, szélessége 6 m. A főhajó szélessége szintén 6 m, a mellékhajóké egyenként 4,5 m. A hajók hossza 29,5 m. A falak vastagsága 1 m. A templom melletti kolostor oszloplábazatait is megtalálta.

Kenézmonostora. 1192. Monostorának alapítása a korai Árpád-korra datálható. Minden bizonnyal a tatárjárás pusztította el.

Kér. 1247. „... cuius ecclesia est constructa in honorem Marie Virginis.” Templomát 1280-ban a kunok felégették, de hamarosan újjáépült, mert plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Keresztúr. 1274. Neve arra utal, hogy temploma a Szent Kereszt felmagasztalásának tiszteletére volt szentelve.

Kiszombor — lásd: Zombor

Kocsegyház. 1256. Nevének „-egyház” utótagja arra utal, hogy már a tatárjárás előtt templomos hely volt.

Komlós. 1464. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, de a legújabb régészeti kutatás alapján tudjuk, hogy már az Árpád-korban lakott terület volt. A XVI. században értesülünk nemesi kúriájáról.

Kopáncs 1. 1219. A tatárjárás pusztította el, és hosszú ideig lakatlan maradt. Temploma a tatárjárást megelőzően létezett.

Kopáncs 2. 1231. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Kovácsháza. 1463. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, de az Árpád-korban már település volt itt. XI. századi templomát a régészeti kutatás tárta fel.

Kökényér. XI. század. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. Másik neve Vaffaülése, mely arra utal, hogy a Csanád nemzetségbeli Vaffa szálláshelye volt. A XVI. század közepén pusztult el.

Látrány. 1333. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék.

Libic. 1213. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt. 1456-ban Libicegyháza néven említik, amelyben az „-egyháza” utótag arra utal, hogy a tatárjárást megelőzően templomos hely volt. 1536-ban arról értesülünk, hogy templomának köveit évtizedekkel előbb áthordták a közelben fekvő mágocsi templom építéséhez. Nyilván ekkor Libic temploma romokban hevert és ezért használták fel anyagát egy másik építéséhez.

Lovas. 1274. „... in qua ecclesia in honore S. Georgii martiris esset constructa.” Feltehetően a kun lázadáskor pusztult el.

Mágocs. 1426. Templomát a XV. század végén építették a libici Árpád-kori templomrom anyagából.

Majmat. 1421. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Makófalva, Velnek, Felvelnek. 1247. Két plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Mégy. 1393. Temploma Szűz Mária tiszteletére volt szentelve. A török hódítás idején pusztult el.

Mezőhegyes. 1421. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Mogyorósfecskés. 1466. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt; azonban a legújabb régészeti kutatás alapján tudjuk, hogy már az Árpád-korban település volt itt. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Nagyfalu. 1333. Plébániáját ebben az évben említi a pápai tizedjegyzék.

Nagylak. 1192. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. A XV. században a Jaksics család kastélyt építtetett itt. Középkori templomának romjai a XIX. században még láthatóak voltak, és 1774-ben még álltak a vár alapfalai.

Óföldséák — lásd: Földeák

Oroszlános. XI. század. Monostorát Csanád ispán építtette „in honore B. Georgii martiris”. A Batthyány család megbízásából a XIX. század hatvanas éveiben Fuchs Mihály uradalmi tisztartó ásatott itt. „Minthogy uraságomtól fel voltam hatalmazva, hogy a robot-restanciákat a régiségek kutatására felhasználhassam, Majdánban és környékén sokat ásattam. Rábukkantam a kastély helyére is, s a kriptában sok embercsontot és egy rézkeresztet találtam. A magaslaton sok helyen fundamentumokra akadtam . . . Találtam különféle korabeli, római, árpádházbeli és török pénzeket . . . Leltünk bronzból öntött, egy láb hosszú, lovon ülő tatárt ábrázoló alakot, melynek köpüje lévén, alkalmasint valamikor rúdon hordozták. Ezeket és más többeket a robottal megszünt kutatásaim után az uraságomnak felküldtem . . . Majdán mellett a Kövecses nevű hajdan folyóérben, mely most víz nélkül van, kutatás alkalmával egy hajóra találtak, melyet mély fekvése miatt kiásni nem lehetett, de a hajdan belerakott köles még egészen jól kivethető volt.” A XV–XVI. században épült kastélyának nyomai ma is láthatók Majdán község temetőjében és környékén. Fuchs így tudósít erről: „. . . majdani öreg emberektől hallottam, akik e vár fennállott romjaira jól emlékeztek . . . hogy az onnan nyert téglából épültek volna fel a bébai kocsmá, templom és urasági épületek. Azt is említették, hogy a vár romjai . . . nagyon messze ellátszottak, s hogy a vár kapuja fölött két lábon álló oroszlán volt kőből címerül kivésve.”

Oszkola. 1466. A XV. századnál korábbi a település, mert ekkor már mint pusztult helységet említik, melynek kőtemploma azonban még fennáll.

Ördögősegyháza. 1456. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt; azonban nevének „-egyháza” utótagja arra utal, hogy már a tatárjárás előtt templomos hely volt. A tatárjárás pusztította el.

Örvös. 1419. A XV. században az Örvösi család nemesi kúriája állt itt.

Palota. 1247. „Villam Palatha, que uno nomine Kelemenus palataya, alio nomine moderno Pangrach palataya vocatus.” A Csanád nemzetségbeli Kelemen bán fia Pongrác szálláshelye volt. A török hódítás alatt pusztult el.

Papkeresztúr. 1390. Neve arra utal, hogy temploma a Szent Kereszt felmagasztalásának tiszteletére volt szentelve.

Patkerék, Patateleke. 1232. Korai kőtemplomáról, mely feltehetően a tatárjárás előtt épült, 1466-ban értesülünk, amikor a település már elpusztult, de temploma még fennállott.

Pécsk. 1335. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék.

Pereg. 1241. A régészeti kutatás tárta fel XI. század végi templomát. A XV. században a tatároktól elpusztított templomot újjáépítik, s ennek romjai a XIX. század elején még látszottak.

Pereskutas. 1426. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Perjámos. 1332. Plébániája, melynek temploma Szent György tiszteletére volt szentelve, a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. Kastélyáról, mely feltehetően a XV. században épült, 1508-ban értesülünk.

Pitvaros. 1470. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Pordánymonostora. 1247. Nevéből tudjuk, hogy már a tatárjárást megelőzően monostoros hely volt.

Rábé. 1256. Plébániája a XVI. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Rahonca. 1232. Monostora Szent Mihály tiszteletére volt szentelve. A tatárok pusztították el. Helyére az egyházmegye plébániát szervezett, mely a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Rákos. 1530. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, de feltehetően már említése előtt település volt itt. A török alatt pusztult el. Középkori templomának alapjai a XIX. század elején még látszottak.

Rárósteleke. 1403. A XV. század közepén értesülünk kőből épült templomáról.

Razsán. 1247. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Révkánizsa. XI. század. Plébániája, mely Szűz Mária tiszteletére volt szentelve, a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Salánk. 1318. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Sámson. 1446. A megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt. A legújabb régészeti kutatás alapján tudjuk, hogy már az Árpád-korban lakott terület volt. Temploma a XIV–XV. században épült. A település 1552-ben pusztult el.

Sekrestyéségyháza. 1456. Késői említésének oka, hogy a megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt. Nevéből következtetünk templomára.

Sóstóegyháza. 1466. Késői említésének oka, hogy a megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt. Nevének „-egyháza” utótagja arra utal, hogy már a tatárjárás előtt templomos hely volt.

Szaján. 1256. Középkori templomának nyomai a XIX. században még láthatóak voltak.

Szanád. 1247. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Szárafalva. 1333. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék. A település és XV. századi kastélya 1529-ben pusztult el.

Százház. 1330. A XV. században mint Százegyház szerepel, ami arra utal, hogy templomos hely volt.

Szecső. 1333. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék.

Székegyház. 1450. Nevének „-egyház” utótagja arra utal, hogy Árpád-kori templomos hely volt.

Szemeegyháza. 1256. A települést és templomát a tatárjárás pusztította el.

Szemlék. 1326. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Szenteltegyháza. 1384. Nevének „-egyháza” utótagja arra utal, hogy a tatárjárást megelőzően templomos hely volt.

Szentiván. 1411. Nevéből tudjuk, hogy temploma Keresztelő Szent János tiszteletére épült.

Szentjános. 1444. Neve utal arra, hogy temploma Szent János evangélista tiszteletére épült.

Szentkirály. 1333. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék. A XIV. században új templomot építettek Szent István tiszteletére. A település az 1596-os török támadáskor pusztult el.

Szentlászló. 1256. Szent László tiszteletére emelt temploma a tatárjárás előtt épült.

Szentlőrinc. 1247. Szent Lőrinc tiszteletére szentelt temploma a tatárjárás előtt épült. 1337-ben a Csanád nemzetségbeli Telegdiék kúriát építettek ide. Középkori templomának köveit a XVIII. század végén széthordták. Ugyanekkor egy kőkoporsót is találtak, amit visszatemettek.

Szentmargita. 1256. Kőből épült temploma a tatárjárást megelőzően fennállott, Szent Margit tiszteletére szentelve.

Szentmihály. 1333. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék. Temploma Szent Mihály tiszteletére volt szentelve. A település a török megszállás alatt pusztult el.

Szentmiklós 1. 1247. Szent Miklós tiszteletére épült temploma a tatárjárást megelőzően fennállott.

Szentmiklós 2. 1323. Temploma Szent Miklós tiszteletére épült.

Szentmiklós 3. Kőből épült temploma Szent Miklós tiszteletére volt szentelve.

Szentpéter 1. 1333. Ebben az évben szerepel plébániája a pápai tizedjegyzékben. Temploma Szent Péter tiszteletére volt szentelve.

Szentpéter 2. 1333. Ebben az évben szerepel plébániája a pápai tizedjegyzékben. Temploma Szent Péter tiszteletére épült.

Széplak. 1232. Nevéből következtetve jelentősebb építészeti objektum állt benne.

Szér. 1274. „... in qua ecclesia ad laudem et honorem B. V. esset fundata.”

Szilas. 1274. „... in qua ecclesia ad honorem B. Emerici est dedicata.” Feltehetően azonos az 1456-ban említett Szilasegyházzal. Temploma a kun lázadaskor pusztulhatott el.

Szőllős. 1230. „In qua est ecclesia in honore B. Petri constituta.”

Szőllős. 1456. Késői említésének oka, hogy a megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan volt. A legújabb régészeti kutatás alapján tudjuk, hogy már az Árpád-korban település volt itt. A XV. században értesülünk plébániájáról.

Szőreg. XI. század. 1192-ben értesülünk Szent Fülöp tiszteletére szentelt monostoráról. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Tadd. 1340. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Tárnok. 1332. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel. Temploma Szent Mihály tiszteletére volt szentelve.

Tompaegyház. 1427. Késői említésének oka, hogy a megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan volt. 1427-ben mint pusztát említik. Nevéből következtetjük, hogy a korai időkben már templomos hely volt.

Tóti 2. 1233. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Tótkutas. 1446. Késői említésének oka, hogy a megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan volt, de feltehetően már előzőleg település volt itt. Középkori templomának romjai a XVIII. század végén még látszottak. Plébániája a XVI. századi püspöki tizedjegyzékben szerepel.

Tót)Palota. 1421. Nevéből következtetünk arra, hogy nemesi kúriája volt. A XVI. század közepén pusztult el.

Tömörkény. 1247. Árpád-kori kőtemplomáról a kun lázadás alkalmával értesülünk.

Tömpös. 1247. A XIII. század közepén értesülünk három templomáról és a szigeten épült Szűz Mária-monostorról. Három temploma közül kettőnek ismerjük titulusát; ezek Szent Miklós és Szent László tiszteletére épültek. A XIX. század első felében még láthatóak voltak a tömpösi romok. Feltehetően a XVI. század elején pusztult el a település.

Valkány. 1256. „Heyusuolkan in qua ecclesia in honore S. Elene esset constructa ... Weguolkan in qua ecclesia in honore S. Elizabeth esset constructa.”

Varjas 1. 1333. Ebben az évben említi plébániáját a pápai tizedjegyzék.

Varsány. 1256. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Vásárhely — lásd: Hódvásárhely

Vasvár. 1238. Nevéből következtetünk erődítményére.

Velnek — lásd: Makófalva

Veresegyház 1. 1333. Plébániája, melynek temploma a helység nevéből következő vakolatlan téglából épült, a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Veresegyház 2. 1360. Nevéből következtetve templomos hely volt, mely feltehetőleg a XIV. század közepén épült.

Veresegyház 3. 1456. Késői említésének oka, hogy a megyének azon a területén fekszik, mely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan maradt, de feltehetően már előzőleg település volt itt. Nevéből következtetünk arra, hogy templomos hely volt.

Veresmart. 1322. Plébániája a XIV. század harmincas éveiben készített pápai tizedjegyzékben szerepel.

Vizesgyán 2. 1451. Feltehetően a Vizesgyáni család kúriája állt itt a XV. században.

Vonuz. 1266. „... in qua est ecclesie B. Martini confessoris fundata iuxta villam Kerekeghaz adiacens.”

Zombor. 1247. A XI. század közepén épült kerektemploma a mai plébániatemplom szentélye.

¹ E feladat elvégzésének szükségességéről a Magyar Tudományos Akadémián 1963-ban tartott előadásomban említést tettem (Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei I.). E munka szükségessége felmerül mindazokban, akik levéltári anyagban kutatva értesülnek a középkori Magyarország művészetének helyzetéről. Az Archaeológiai Közlemények 1871-es évfolyamában annak kapcsán, hogy a szerző már nem létező kerek templomok nyomára akadt egy 1598-as canonica visitatióban, ezt olvassuk: „... ezeknek emlékét kívánom jelen soraimmal feléleszteni, nemcsak azért, mivel az érdekes építményekről még a hely színén sem tudnak már a lakosok, hanem hadd lássák a szakkedvelők, hogy ott, hol most éktelen pusztaság tanyáz, még 170 év előtt a tatárdúlás és a törökpusztítás dacára, ha talán nem is remek bazilikák, de mégis szerény kápolnák léteztek . . .” 120.

² A régi magyar művészet periodizációs problémái. Dávid Katalin hozzászólása. Művészettörténeti Értesítő (1965) 202—203.

³ Györffy György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. Bp. 1963, 846—878.

⁴ P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Scriptores Rerum Hungaricarum, Edendo operi praeuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1938 (továbbiakban: SRH) I. 33—117.

⁵ Rogerii Carmen Miserabile. SRH II. 551—588.

⁶ Incipit passio beatissimi Gerardi. SRH II. 471—479. — De Sancto Gerardo episcopo Morosenensi et martyre regni Ungarie. SRH II. 480—506.

⁷ Csóka J. Lajos, A latin nyelvű irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967, 133—154, 263—328. — A vélemények különbözőségét mutató jelentősebb vele foglalkozó irodalom: Pauler Gyula bírálata Karácsonyi János Szent Gellért-monográfiájáról. Történelmi irodalom. Századok (1888) 63; Borovszky Samu, Csanád vármegye története I. Bp. 1896, 9; Juhász Kálmán, A csanádi püspökség története I. Makó 1930, 4—22; ifj. Horváth János, A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XIII.

⁸ Ezt a véleményemet csupán néhány adattal kívánom alátámasztani: A nagyobb legenda szerzője helyesen topografizálja a csanádi várhegy három templomát. A székesegyház belső berendezésének nemcsak pompájáról beszél, hanem konkrétan említi az Istenanya titulusú oltárt, és tud arról, hogy ez előtt egész nap tömjént égettek. A székesegyház és a Szűz Mária-monostor építésére adott királyi és királynéi adományokat tételesen, számszerűen adja meg.

⁹ Horváth i. m. 49.

¹⁰ Moravcsik Gyula, Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 391—401. — Moravcsik Gyula, Bizánc és a magyarság. Bp. 1953, 55. old. említi azt a XI. századi pecsétet, melynek egyik oldalán Szent Demeter képe van, a másik oldalon pedig ez a felirat: „Uram segítsd meg Theofilaktoszt, a türkök püspökét.” Ebből arra következtet, hogy Hierotheosznak utóda volt. Az adathoz hozzá kívánjuk fűzni, hogy eszerint az első bizánci missziós püspökség védőszentje Szent Demeter volt, mert a püspök pecsétjének egyik oldala mindig a patrónus személyét rögzíti. — Bármennyire rövid lehetett e püspökség működése, bizonyos, hogy nemcsak területünk kulturális alakulására volt hatással, hanem Gyula lányán, Géza fejedelem feleségén, Sarolton keresztül a királyi udvarhoz is kapcsolatot talált. Azok a későbbi adatok, melyek az első király udvarának művészi tevékenységét Bizánchoz kapcsolják, összefüggésben állhattak Sarolttal. Csupán néhány idevonatkozó adatot említünk: görög mesterek építik az óbudai Szent Péter és Pál-templomot (SRH I. 317),

I. István templomot alapít Konstantinápolyban (SRH II. 386) és görög apácamonostort Veszprémvölgyben stb.

¹¹ *Fehér Géza*, A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok (1927) 5. — A csanádi püspökség monográfiája szerint a keleti egyház Gellért idejövetelekor már évszázados hagyománnyal bírt: *Juhász* i. m. 63.

¹² SRH II. 489.

¹³ *Moravcsik*, Görögnyelvű monostorok i. m. 404.

¹⁴ *Fehér* i. m. 61–62.

¹⁵ SRH II. 489–490.

¹⁶ *V. Besevliev—J. Irmscher*, Antiken und Mittelalter in Bulgarien. D. Dzonova, Vidin. Berlin 1960, 190. — Vö.: e dolgozat kandidátusi vitája. Györffy György opponensi véleménye, Dávid Katalin válasza. Művészettörténeti Értesítő (sajtó alatt).

¹⁷ *Moravcsik Gyula*, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 193.

¹⁸ SRH II. 489.

¹⁹ Uo. 489–490.

²⁰ Uo. 490.

²¹ Uo. 492.

²² *Henszlmann Imre*, Archaeológiai kirándulás Csanádba. Archaeológiai Közlemények VIII (1871) 2–34.

²³ Mire Henszlmann Csanádra ért, a feltárt régi részek már részben hozzáférhetetlenek voltak a megkezdődött új építkezések miatt. Ezért támaszkodnunk kell Killer plébános és Brandeisz építőmester leírására is, akik naplószerűen követték a bontás munkálatait. (Vö.: 22. jegyzet.)

²⁴ Erre rámutat: *Ortway Tivadar*, Tájékoztató Szent Gellért, másképp Szent Bernát, valamint a Boldogságos Szűz állítólagos csanádi apátságai iránt, tekintettel a csanádi régi romokra s a szándékoltt ásatásokra. Archaeológiai Közlemények X (1876) 15.

²⁵ SRH II. 506.

²⁶ „Sancti Salvatoris Chanadiensi prepositis . . .” Uo. 562.

²⁷ *Manó—Zisi—Nagy* beszámolója az 1946 őszen végzett araci kutatásokról. RAD (1953) 76–92.

²⁸ *Gerecze Péter*, Araci romok. Jövendő (1906) ápr. 75. — *Hampel József*, A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Bp. 1897, II. 505–507. — *Csemegi József*, Az araci kő. Archeológiai Értesítő (1958) 174–190.

²⁹ Csemegi idézett cikkében rekonstruálja az araci domborművön látható templom alaprajzát. Az alaprajz mutatja az egyeneszáródású szentélyt, a szentély után következő hajórész építészetiileg megerősített szakaszát, majd a nyugati homlokzat tornyát. Felteszi a kérdést, hogy mi lehetett a célja a hajó architektúrájában mutatkozó kettősségnek. A válaszadásra nem tesz kísérletet, csupán a problémát veti fel. A kérdés mindaddig nem is vizsgálható, míg egy teljes régészeti feltárás nem nyújt anyagot hozzá. — Az 1946-os ásatás egy átriummal ellátott bazilika nyomait találta meg, amelyhez északnyugatról harangtorony kapcsolódott. Az ásatást végző régészek szerint ez a templom megelőzte mind a székesfehérvárit, mind a kalocsait. — Ha egymás mellé állítjuk a csanádi Keresztelő Szent János-templom és az araci templom rekonstruált alaprajzát, érdekes összefüggésre figyelhetünk fel. Feltűnő mindkettőnél a szentélyt követő kiemelt boltozattal ellátott rész. Bár nem kívánunk feleletet adni a Csemegi által felvetett kérdésre, hiszen a csanádi ásatás részleges maradt és szakszerűtlen volt, s az araci sem teljesen ismert, mégis a kettő között mutatkozó hasonlatosság megengedi annak feltételezését, hogy a csanádi templom szentélyt követő megerősített részének ismert funkcióját, tehát azt, hogy itt volt elhelyezve a lépcsőkkel, vízvezetékkel ellátott keresztelőmedence, az araci templom ugyanilyen megerősített részére is vonatkoztassuk. Az araci ásatáskor történt datálás és a Keresztelő Szent János-templom általunk feltételezett építési ideje egybeesik; ugyanakkor mindkettő Ajtony szállásterületén feküdt, és végül mind a két templom a bazilitákhoz köthető. A történeti adatoknak ez az egybeesése csak megerősíteni látszik azt, hogy mindkét templom hasonló elrendezésű volt — és így az araci hosszház boltozatos része alatt a csanádi templomnál mégismert azonos elrendezésű keresztelőmedence állott. A megerősített falakra itt is a bevezetett vízvezeték miatt volt szükség.

³⁰ *Sörös Pongrád*, Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912, 4–5.

³¹ *Szentkláray Jenő*, A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. Bp. 1908. — *Juhász Kálmán*, Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Bp. 1926.

³² *Krajnyák Gábor*, Szent István veszprémi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. Századok (1926) 503—504.

³³ Ezek Aracs mellett a következők voltak: Ajtonymonostora, Galádmonostora, Kanizsa-monostora, Pordánymonostora, Tömpösmonostora, Kemecsemonostora, Kenézmonostora, Izsómonostora, Hódosmonostora, Gyelidmonostora, Sárvármonostora, Szagymonostora. *Juhász*, Hajdani monostorok i. m. — *Krajnyák* országos viszonylatban ötven ismeretlen rendű monostorról tesz említést: i. m. 505.

³⁴ *Moravcsik*, Görögnyelvű monostorok i. m. 402—405. — *Györffy* i. m. 836. old. 14. jegyzet.

³⁵ SRH I. 50.

³⁶ *Ortvay Tivadar*, Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon. Századok (1891) 265—269. — *Borovszky* i. m. I. 11.

³⁷ SRH II. 490.

³⁸ A nagyobb Gellért-legenda ikonográfiaileg érdekes mondaelemet jegyez föl az első ütközet utáni éjszakáról. Csanádnak ekkor oroszlán alakjában megjelent Szent György — és biztatta, hogy még éjjel támadjon ellenségére és győzni fog. Érdekessége az álomlátásnak, hogy Szent György alakjához az oroszlánt köti, amikor e szent ikonográfiai kísérője mindig az általa legyőzött sárkány. A keresztény ikonográfiában nem is találunk analógiát ehhez a megfogalmazáshoz, de a pogány magyar mitológiában megtaláljuk forrását. Mitológiánk ugyanis a sárkányölőt oroszlán alakjában fogalmazza meg. Oroszlánalakban jelenik meg a hős, s hajnal előtt támad a sárkányra, mert a nap a sárkánynak erőt ad. Feltételezhetjük, hogy a legenda írója a helyszínen hallhatta ezt a meseelemet, amelyben a pogány és a keresztény sárkányölő alakja összekapcsoltan élt. Nyilván akkor keletkezett ez a monda, amikor még eleveken élt a sárkányt legyőző oroszlán-hős pogány hagyománya, amely azután sajátosan módosította a Szent György-ikonográfiát. Mindenesetre úgy kell erre az ikonográfiai elemre tekintenünk, mint sajátos magyar típusra. — Különben a pogány kunok ellen harcoló Szent Lászlót is oroszlánhoz hasonlítja legendája: „Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisonomiam leonis magnas habens extermitates statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens ita . . .” SRH II. 517.

³⁹ „... monasterium vero Orozlanus vocatum toti generationi eorum commune esse asseruerunt.” *Wenzel Gusztáv*, Árpádkori új okmánytár. Bp. 1869, VII. 431.

⁴⁰ *Reizner János*, Rábei ásatások. Archaeologiai Értesítő (1891) 206—210.

⁴¹ *Moravcsik*, Görögnyelvű monostorok i. m. 421. — *K. Juhász*, Die Stifte der Tsachanader Diözese im Mittelalter. Münster 1927, 66.

⁴² Anjoukori Okmánytár III. 367.

⁴³ SRH II. 492.

⁴⁴ *Zoltványi Irén—Hajdu Tibor*, Szent Gellért élete és Szent Gellért Deliberatio-jának méltatása. A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. 368—410. — *Ibrányi Ferenc*, Szent Gellért teológiája. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 495—556. — *Karácsonyi János*, Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete. Bp. 1925.

⁴⁵ Tanulmányunk nem teszi lehetővé e kérdés részletes kibontását, mivel témánktól messze vinne. Meggyőződésünk azonban, hogy nagyon sok hasznos megállapításhoz vezetne egy ilyen ikonográfiai vizsgálódás. Világosabbá tenné a Deliberatio szimbólumait — amely jelentős helyet foglal el éppen a középkori teológia átalakulását közvetlenül megelőző XI. században —, s így gazdagítaná e korszak ábrázolásainak értelmezését.

⁴⁶ Ezek a hagyományok Bizánchoz kötődtek a területet. Bár a skizma még nem mélyítette el az ellentéteket kelet és nyugat között, tehát teológiailag nem váltak szét, de a hatalmi harc már több évszázados volt kettőjük között. IX. századi példája ennek a hatalmi harcnak a Metód személyével kapcsolatos római magatartás. *Váczy Péter*, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 243—254. — Így tehát a térítés politikai célkitűzései elválasztották egymástól a keleti és a nyugati missziós munkát. Ezért volt lényeges Gellért személye, aki biztosíték volt a nyugati orientáció felé.

⁴⁷ SRH II. 496.

⁴⁸ Uo. 498.

⁴⁹ Uo. 496, 473.

⁵⁰ Entz Géza, A szeged—csorvai bronztömjénező. Művészettörténeti Értesítő (1957) 11—16.

⁵¹ Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn und darzu gehöriger Landen Städte und vornehmster Oerter etc. von Martino Zellerio beschrieben, und herausgegeben von Johann Beza. Leipzig 1664.

⁵² Borovszky i. m. I. 181.

⁵³ Ezt a feltevést támogatja Killer plébánosnak Henszlmann által idézett levele, melyben megemlíti, hogy „azon a helyen is, mely a görög keleti templom előtt, a görög egyesült plébános udvarán fekszik, földalatti ürességet érezni”. Henszlmann i. m. 14.

⁵⁴ SRH II. 498.

⁵⁵ Henszlmann i. m. 31—34.

⁵⁶ Az egyik a hajdani Pantokrátor templom előtt áll, s ma kézmosómedenceként szolgál a mecsetté alakított templomba való belépéshez. Megemlíti továbbá a császári család VI. és XIII. század eleji két koporsóját is. Henszlmann i. m. 32.

⁵⁷ Gerevich Tibor, Magyarország művészete Szent István korában. Szent István Emlékkönyv III. Bp. 1938, 108.

⁵⁸ Uo. 107—108. — Újabb irodalom az István-koporsóról: Nagy Emese, A székesfehérvári István-koporsó keletkezése. Művészettörténeti Értesítő (1954) 101—106; Kádár Zoltán, A székesfehérvári István-koporsó ikonográfiája. Művészettörténeti Értesítő (1955) 201—204.

⁵⁹ Oltárnak kiképzett szarkofágot találunk pl.: Milánó, San Ambrogio főoltára; Verona, San Zeno kriptájának oltára; Arles, St. Trophime oltára stb. J. Braun, Der christliche Altar. München 1924, 121—122.

⁶⁰ Erdélyi László, I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 570.

⁶¹ Arra, hogy ekkor ereklyeként hozták Gellért maradványait Csanádra, egy későbbi adatból is következtethetünk: 1304-ben a csehek Pestről elviszik Gellért ottmaradt csontereklyéit. Karácsonyi i. m. 146—147. — Itt arra gondolunk, hogy a test áthozatalakor hagytak ereklyeként a pesti temetkezőhelyen a szent hamvaiból.

⁶² SRH II. 504.

⁶³ A Gellért-legenda írásakor, 1350 körül még az első oltár-sír állt. Az a részletesség, ahogy itt a különböző Gellért-emlékek, ereklyék elhelyezéséről ír, arra mutat, hogy a legenda írója mindezt még látta.

⁶⁴ SRH II. 493.

⁶⁵ „... dans eis unam domum ad hec aptam.” Uo. 494.

⁶⁶ Uo. 499.

⁶⁷ Az elmúlt másfél évtized falukutatásai, külön kiemelve ezek között Méri István ásátásait, sok új adattal gazdagították a kora Árpád-kori településeinkről eddig tudottakat. Sajnos, teljes falufeltárás mindaddig még nem történt, de megközelítőleg teljesnek mondhatjuk a Horváth Béla által Tiszaörvény mellett kiásott települést. Az adatok azt bizonyítják, hogy már a XI. században építészeti és egyben települési centrumot jelentett a templom és a köréje telepített temető.

⁶⁸ SRH II. 494.

⁶⁹ Borovszky i. m. I. 25.

⁷⁰ SRH II. 506.

⁷¹ Felmerül a kérdés: Miért kívánta László király 1083-ban Magyarország keresztény voltának egyetemes elismertetését olyan formában, hogy Istvánt ünnepélyesen, Róma által nyilvánítva avassák szentté? Ugyanis erre a kor szokása szerint nem volt szükség, mert a szentté nyilvánítás jogát ekkor még nem tartotta fenn magának a pápa. Csak 1163-tól rendezte ilyen értelemben ennek gyakorlatát III. Sándor. Szükségszerűen arra kell gondolnunk, hogy egy olyan ünnepi időszakot képviselt ez az év, amely valami módon Istvánhoz kötődik. Csupán felvetni kívánjuk annak lehetőségét: vajon nem utalhat-e ez az esemény arra, hogy István születésének centenáriumát ünnepelték meg?! László a hagyományból még tudhatta ezt, és így kívánta az általa annyira tisztelt elődjét megünnepelni. Ezt a feltevést csupán az 1083-as reprezentatív szenttéavatás indokolja, de ugyanakkor a rendelkezésünkre álló adatokat átgondolva, ellene sem hozhatunk fel döntő érveket. István születésének időpontját történészeink egy része 969-re, legújabbban a lengyel kútforrások alapján 975-re datálják;

a 983-as év mellett Pray foglalt állást. A kérdés eldöntését az akadályozza, hogy a források erre vonatkozó adatai igen különbözőek, a legendák pedig nem említik. Mégis két legendában, az István nagyobb legendájában és a Gellért-életrajzban találunk utalást erre. Az István-legenda apja halálakor úgy ír róla, mint aki a gyermekkorából éppen kilépett, ami a 983-as születési dátum esetén azt jelenti, hogy a 14. életévét hagyta el, a 969-es szerint 28, a 975-ös szerint 22 éves lehetett. Így az István-legenda szövegével a 983-as évszám egyezik meg. A Gellért-legenda Gellért ideérkezésekor, hozzátéve 1020 körül az ifjúkorát élő királyról ír. Ez a 983-as évszám szerint 36–37 évnek, a 969-es szerint 50–51, a 975-ös szerint pedig 44–45 évnek felel meg. Így ezt az adatot is a 983-as dátum közelíti meg. — Tulajdonképpen döntően egy adat szólhat ellene: a veszprémvölgyi apácák adománylevele, melyben István maga, felesége és gyermekei lelkiüdvéért alapítja a kolostort. Ha ennek keletkezése valóban olyan korai, ahogy a legtöbb irodalom tárgyalja, tehát 1002 előtti, akkor a 983-as születési év felvetése nagyon problematikus. Azonban az idevonatkozó legújabb kutatások új datálását adják az adománylevélnek, amely szerint az alapítás Imre herceg bizánci származású feleségével függött össze — és így a veszprémvölgyi monostor 1010 után keletkezhetett (*Moravcsik, Görögnyelvű monostorok* i. m. 416; Bizánc és a magyarság i. m. 59). Ez a vélemény lehetővé teszi, hogy az adománylevelet mint a 983-as születés ellenérvét kikapcsoljuk. — Felvethető még ellene Istvánnak Gizellával kötött házassága korai dátuma, melyet 997 körülre tesz az irodalom. Ehhez a dátumhoz bizonyítékként a veszprémvölgyi adománylevél 1002 előtti keletkezését hozták fel. Ha el is fogadjuk a 997-es időpontot, különösebb nehézséget akkor sem támaszt. István ekkor lépett 15. évébe, s a kor szokása szerint ez valószínűbb életév a házasságra, mint a 28. év, ami a 969-es születés vagy a 22. év, ami a 975-ös születés esetén állna fenn. — A centenáris szentté avatáshoz analógiaként megemlíthetjük László király 1192. évi canonizálását, amit III. Béla kért III. Celesztin pápától. Itt is felmerül annak gondolata, hogy ez az év a nagyváradi püspökség 100 éves fennállásának jubileuma volt; bár alapításáról bizonyosan csak annyit tudunk, hogy az 1095 előtti években történt, de a Képes Krónika kronológiailag a nagyváradi székesegyház építését az 1091-es kun háború után mondja el. Így a Nagyváradon eltemetett László király canonizálási évének megválasztására is bizonyosan a centenárium adott okot. Ez az analógia azonos problémát vet fel — és azonos lehetőségét adja egy eddig nem tisztázott időpont kijelölésének.

⁷² „Tantum ergo predam de Hungaria habuerunt, quantum umquam aliqua gens potuit habere.” SRH I. 412.

⁷³ „... donec pervenitur ad terram monasterii Sancti Philippi.” Wenzel i. m. XI. 62.

⁷⁴ *Tömörkény István*, A szőregi templomromok. Archaeologiai Értesítő (1904) 326–332.

⁷⁵ Reizner János a ravennai San Apolinare Nuova oszlopfőihez hasonlítja, és ennek alapján felveti annak lehetőségét, hogy mivel ennyire korai emlékekkel mutat rokonságot, egy olyan templom maradványa lehet, amelyet még az Ajtonytól idehozott szerzetesek építettek. *Tömörkény* i. m. 328.

⁷⁶ *Juhász*, A csanádi püspökség i. m. 118. — *Sörös* i. m. 7.

⁷⁷ Szőreg 1333. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1. 147.

⁷⁸ *Bunyitai Vince*, A váradai püspökség története. Nagyvárad 1883, I. 379.

⁷⁹ *Borovszky* i. m. II.

⁸⁰ *Wenzel* i. m. VII. 429–431.

⁸¹ Ennek oka lehet az, hogy az oklevél, mely XIII. századi oklevél felhasználásával készített XIV. századi hamisítvány, a Kelemen- és Vaffa-utódok új osztozkodását volt hivatva alátámasztani, s így érdektelen volt a Buguzlou-utódok birtokainak részletes felsorolása. Feltehető, hogy az eredeti oklevélben ezek is meg voltak említve.

⁸² *Juhász*, A csanádi püspökség i. m. I. 118. old. 35. jegyzet.

⁸³ Trogmayer Ottó szíves közlése alapján.

⁸⁴ *Dehio—Bezold*, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttgart 1892, I. 524.

⁸⁵ *A. Dimier*, Recueil de plans d'églises cisterciennes. 1949.

⁸⁶ Levárdi Ferenc Pannonhalma harmadik építési szakaszánál Pontigny hatására gondol a hatosztású boltozattal kapcsolatosan — amiből arra következtet, hogy esetleg egy ciszterci építőműhely dolgozott ott. *Levárdi Ferenc*, Pannonhalma építéstörténete. Művészettörténeti Értesítő (1959) 111.

⁸⁷ Az egresi alapítást különben hamarosan követte a bakonyi 1182-ben Clairvaux-ból, a pilisi 1184-ben Acey-ből és ugyanakkor a szentgotthárdi Trois-Fontaines-ből jött szerzetesekkel. 1183-ban a rend főapátja, a citeaux-i Péter néhány rendtársától kísérvé megjelent Béla udvarában, hogy kolostorainak jogait a királlyal tisztázza. (*Szentpétery Imre*, Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923, I. 1. füzet. 45. — *Fuxhoffer—Czinár*, D. Fuxhoffer benedictini Pannonii Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi. II. 94.) Mindez mutatja, hogy bár Egres az első francia alapítás, de nem volt elszigetelt kulturális esemény, és láthatjuk ebből azt is, hogy a magyarországi rendházak állandó kapcsolatban maradtak Franciaországgal.

⁸⁸ „Abbatia BMV de Egres. Praelaudatus Edmundus Martene in nunc citato opere (in Thesauro Anecdotorum) initia Monasterii Egresiensis paucis complexus: anno, inquit 1179 Bela III. Hungariae Rex multa cum magnificentia Hegrense Monasterium construxit, ac Pontiniacensibus cubiecit. Alibi vero sic refert: Circiter anno 1187 (consumpta nempe aedificii structura) e Pontiniaco, potente Bela Rege, existit monachorum examen ad fundandum celeberrimum Hegrense Monasterium, quod postea Regum Hungarorum Conditorum fuit.” *Fuxhoffer—Czinár* i. m. II. 91.

⁸⁹ *Henszlmann Imre*, Kirándulás Egresre. *Archaeológiai Közlemények* VIII (1871). — *Molnár Pál—Rómer Flóris*, *Archaeológiai levelek* VII. *Archaeológiai Értesítő* (1870) 2. sz. 56–58. — *Juhász*, Hajdani monostorok i. m. 61.

⁹⁰ *Entz Géza*, A kerci cisztercita építőműhely. *Művészettörténeti Értesítő* (1963) 132.

⁹¹ Uo. 124–144.

⁹² „... in quo tanquam munito castro se milites et multe domine receperant.” SRH II. 582.

⁹³ „Tandem post paucos dies dictum claustrum sive monasterium Egres obsederunt et appositis eidem multis machinis, cum in ipso existentes nequirent resistere, ad manus et fidem ipsorum se, ut vita potirentur, reddiderunt.” Uo. 583.

⁹⁴ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae 1859–1860, I. 204.*

⁹⁵ *Györffy* i. m. 860, 865.

⁹⁶ *Wenzel* i. m. XI. 220.

⁹⁷ *Bálint Alajos*, A mezőkovácsházi középkori település emlékei. *Dolgozatok az M. K. Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből*. 1938, 139–190.

⁹⁸ Dr. Tergina Gyula vezette az ásátást és Szappanos Péter rajztanár készítette az alaprajzot. Közli: *Varga Antal*, A hódmezővásárhelyi ásátásokról. *Archaeológiai Értesítő* (1894) 135–136; *Szabó Imre*, A makó–mezőkopáncsi templomrom. Makó 1936, 23.

⁹⁹ *Genthon István*, Magyarország műemlékei. Bp. 1961, II. Hódmezővásárhely.

¹⁰⁰ *Szabó* i. m. — *Bálint Alajos*, A makó–mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Makó 1936.

¹⁰¹ *Eperjessy Kálmán*, Kopáncspusztai éremlelet. *Csanádvármegyei Könyvtár* 2.

¹⁰² Az ásátás után a megmaradt falak felhasználásával új, romanizáló stílusú templomot építettek, melyet egybekomponáltak a középkori rommal.

¹⁰³ „Versus Orodinum et Chanadinum procedere inceperunt in medio eorum nova villa dimissa, nomen cuius Perg fuerat, in qua homines LXX (septuaginta) villarum fuerant congregati...” SRH II. 582.

¹⁰⁴ *Bálint Alajos*, A kaszaperi középkori templom és temető. Makó 1938.

¹⁰⁵ *Kovalovszky Júlia*, Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története. Orosháza 1965, 187.

¹⁰⁶ A kun lázadásnak a Csanád nemzetséget érintő részletét szinte dramatizálva olvassuk IV. László 1284-es oklevelében. Ekkor jelent meg Tamás ispán a király előtt és felmutatta IV. Bélának 1247-es oklevelét, melyben az megerősíti apjának, Pongrác ispánnak birtokait. Az oklevél pecsétje sérült volt; alsó része, az ábrázolt királyi alak térdétől kezdve hiányzott, mintha levágták vagy elégett volna. IV. László hamisításra gondolt és ezért vizsgálatot indított. A bizottság Tamás ispántól felvilágosítást kért a sérült pecséttel kapcsolatosan. Tamás válaszából ismerjük a történeteket. Kúriája Egyházaskéryen állt; itt tartózkodott, amikor értesült a kunok közeledtéről. Ezek felégették házáat, az egész falut, sőt a környező falvakat is kirabolták. Neki sikerült elmenekülnie a Tisza-menti Tömörkénybe, és a magával hozott

számos családi iratot az itteni templom szentélyében levő nyílásokban rejtette el. A kunok azonban utolérték. Az oklevélnek egy itt következő megjegyzéséből arra következtetünk, hogy személye miatt történt birtokai ellen a támadás: „credentes [a kunok] in ecclesia absconsum”. Tamás tehát úgy tudta, hogy a kunok személyesen őt keresték, és mivel azt hitték, a templomban rejtőzött el, felégették a templomot. Testvérei, rokonai, jobbágysai elpusztultak. Ő csak úgy menekülhetett, hogy átúsza a Tiszát. A támadás eszerint igen váratlanul, gyorsan érhetett, mert nem volt annyi ideje, hogy a néhány kilométerre fekvő révhez, Szanádra eljusson és így keljen át a folyón. Minden irata elégett, csupán az 1247-es privilégium maradt meg. *Wenzel* i. m. IX. 385—386.

¹⁰⁷ Uo. VII. 220, 429.

¹⁰⁸ *Győrffy* i. m. Csanád vármegye.

¹⁰⁹ *Wenzel* i. m. IX. 385—420.

¹¹⁰ Az alábbiakban kivonatossan közöljük a kiszombori templom monográfiáját. Teljes szövege megjelent: *Katalin Dávid*, Die Kirche von Kiszombor. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XVI. fasciculi 3—4 (1970) 201—230.

¹¹¹ Ez az építkezés csak ideiglenes lehetett, mert 1776-ban lebontották és új hajót építettek hozzá. — A plébánia Historia Domusának bejegyzését az alábbiakban idézzük: „Anno 1744. Sanctuarium Ecclesiae, formae rotundae ad furnituram jam ante aliquot secula — in quem finem adhuc latet — nam Ecclesia Parochialis ibi erat, ubi nunc est domus Domini Joannis Oexel — exstructum, per Turcas in Balneum, ultimario in stabulum conversum, sumptibus Regiis reparatum, et adjecto aedifico circiter octodecim orgiarum quadratorum capace, cui turricula ligney eminuit, per Paulim Sandor Parochum Csanadiensem in honorem Beatae Mariae Virginis ad Caelos Assumptae benedictum est . . . Anno 1776. Navi Ecclesiae — quo ante 32 annos constructa erat — diruta et alia ejus locum 10 orgias in longitudine, 3 1/2 in altitudine habens, ad tabulatam caemento abductum, cum turri ex materialibus solidis, cujus cupola scandulis pineis, Ecclesia vero imbricibus tecta, sumptibus Ecclesiae Camarae Regiae Hungaricae Aulicae aedificata est. Eotum adjecta est Sanctuario ex parte Septentrionali sacristia, vix quatuor orgiarum quadratarum capax scandulis tecta. Benedicta est haec Nova Navis ecclesiae die 15. Augusti 1777.”

¹¹² Az idevonatkozó oklevelek jelentősebb feldolgozásai: *Ortvay Tivadar*, Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek i. m. 263—278. — *Borovszky* i. m. — *Makay Dezső*, A Csanád nemzetség. Bp. 1897. — *Győrffy* i. m. — *Ortvay Tivadar*, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. A csanádi püspökség. 353—494. — Oklevelek Temesvármegye és Temes város történetéhez. Gyűjtötte Pesty Frigyes, sajtó alá rendezte Ortvay Tivadar. I. 1183—1430. Pozsony 1896. — Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1882.

¹¹³ *Oláh Miklós*, Hungaria 74.

¹¹⁴ *Borovszky* i. m. II. 632.

¹¹⁵ „A templom lebontásához 1910. március 30-án fogtak hozzá, és pedig a sekrestyénél . . . A régi alapban 3 darab márványtábla volt elhelyezve, melyen fel volt jegyezve, hogy a sekrestye mikor épült. A régi sekrestye ugyanolyan méretű volt, mint az új, de emeletes. Az új templom hossza 29 m, szélessége 12 m, magassága 9,5 m. A templom falazata tiszta téglából készült, szélessége az alapban 1 m . . . A torony fundamentuma 3 m mély . . . Április 11-én bontották le a templomot, ugyanakkor megkezdték a sekrestye építését. Augusztus 28-án tétetett fel a kereszt, mely valamikor a régi tornyon volt . . . A torony falának magassága 20 m, a toronysisak, mely vörösrézrel van fedve, 10 m magas . . . A mennyezet a stílusnak megfelelően tölgyfából készült, egyébként vasgerendákon függ. A padlás téglával van kirakva.” Árpás Gyula plébános feljegyzései a Historia Domusban (28—29). — Az Országos Műemléki Felügyelőség irattárából az akták hiányoznak, csupán az 1910-es iktatókönyvben találunk rá utalást.

¹¹⁶ Historia Domus. 28.

¹¹⁷ Uo. 51—65. — Országos Műemléki Felügyelőség irattára. 297/1939. Kleitsch Mátyás plébános április 20-án kelt levele Csányi Károlyhoz.

¹¹⁸ Historia Domus. 11.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ A szentély feltöltése nyilván 1797-ben történt, amikor Oexel Mátyás, a templom kegyura kriptát építtetett ide. — A talajkutatás során meg is találták a három sírt; a stallum alatt

Oxel Károly sírját, a szentély közepén pedig két, téglával falazott, bolthajtásos sírhelyet: Walprun Margit (megh. 1797) és férje, Oxel Mátyás (megh. 1803). A stallum alatt levő sírhelyet feltöltötték, és a csontvázat a másik kettő mellé helyezték. — A 150 cm-rel mélyebb eredeti padlószint azt mutatja, hogy a templom hajójának 1910-es ásásakor előkerült csontvázak az eredeti padozathoz viszonyítva elég magasan voltak eltemetve, kb. 80–100 cm mélyen. Ez azt bizonyítja, hogy a sírok, illetve a templomot övező temető korai temetkezés helye volt. Erre dr. Méri István volt szíves felhívni a figyelmemet.

¹²¹ Tervezője Barth Ferenc, kivitelezője Zólyomi Zillich.

¹²² Számottevő irodalom foglalkozik a rotundákkal és ezenbelül a karéjos-fülkés téralakítással. Itt a legjelentősebbeket említjük meg, elsősorban azokat, melyek összefoglaló jellegűek: *Arutjunjan—Szafarjan*, Pamjatniki armjanszkogo zodesesztva. Moszkva 1951. — *H. Bergner*, Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland. Leipzig 1905. — *D. Boniver*, Der Zentralraum. Stuttgart 1937. — *M. P. Capenko*, Architektura Bulgarii. Moszkva 1953. — *J. Cibulka*, Vaclavova rotunda svatého Vita. Svatováclavský Sborník I. Praha 1934. — *Csemegi J.*, Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. Hozzászólók: E. Lehmann és dr. Kotrba Viktor. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények IV (1960) 323–351. — *S. Gunjača*, Četvrta starohrvatska crkva. Starohrvatska prosvjeta. Zagreb 1952. — Uő., Starohrvatska crkva i kasnosrednjorjekovno groblje u Branzina kod Sinja. Starohrvatska prosvjeta 1955. — *C. Iveković*, Dalmatiens Architektur und Plastik. Wien 1910. — *L. Karaman*, La Dalmatie a travers les âges. Zagreb 1944. — Karolinische und ottonische Kunst. Red. Kunstgeschichtliches Institut der Johannes Gutenberg-Universität in Mainz. Wiesbaden 1957. — *E. Lehmann*, Der frühe deutsche Kirchenbau. Die Entwicklung seiner Raumordnung bis 1080. Berlin 1949. — Magna Moravia. Praha 1965. — *V. Mencl*, Stredoveká architektura na Slovensku. Praha—Prešov 1937. — Uő., Romanska Architektura na Slovensku vo svetle novyčh vykopavok. Pamiatky a Muzeá (1956) 2. sz. — *R. Noll*, Frühes Christentum in Österreich von den Anfängen bis um 600 nach Chr. Wien 1954. — *J. Poulik*, Dvě vekomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha 1963. — *Fr. J. Schmitt*, Deutsche Sechsecks-Bauten im Wimpfen am Neckar und Metz an der Mosel. Repertoire für Kunstwissenschaft 1899. — *J. Strzygowski*, Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien 1918. — Uő., O razvitku starohrvatske umjetnosti. Zagreb 1927. — Uő., Altslavishe Kunst. Augsburg 1929. — Uő., Asiens Bildende Kunst. Augsburg 1930. — *P. Toesca*, Storia dell'arte Italiana. Il Medioevo. I—II. Torino 1927. — E témakörrel legújabb: *Gervers-Molnár Vera*, A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972.

¹²³ A kiszombori templomhoz kapcsolódó analógiák kiválasztásának szempontjait és részletes ismertetését lásd a 110. jegyzetben i. m. 207–214.

¹²⁴ Ezúton mondok köszönetet Molnár Vera művészettörténésznek, aki lehetővé tette a karcsai ásatás dokumentációjának és készülőben levő feldolgozásának tanulmányozását.

¹²⁵ *Csányi—Lux*, A karcsai ref. templom. Technika (1938) 10; (1939) 1.

¹²⁶ A felmérést és az alaprajzot Dávid Mária építész-mérnök készítette.

¹²⁷ Oly mértékben feltűrt volt a karcsai körtemplom nyugati része, hogy Molnár még az alapfalakat sem találta meg. A falkutatáskor románkori befalazott ajtót talált a déli falban, mely a délnyugati fülkébe nyílt. *Molnár Vera*, A karcsai ref. templom műemléki feltárása. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, lt. sz.: 7251; 8. tábla. — Kiszombornál déli bejáratra nem gondolhatunk, mivel mindkét délre fekvő fülkének ablaka van.

¹²⁸ *Molnár* i. m. 17. tábla.

¹²⁹ *Csányi—Lux* i. m. 8.

¹³⁰ Molnár a karcsai egykori kupoladob nyomát a padlástérben találta meg, három karéj fölött.

¹³¹ *Mencl* i. m. Pamiatky a Muzeá (1956) 74–81.

¹³² Molnár szíves közlése alapján. 1967. október 11-én hozzám intézett leveléhez mellékelte e falak alaprajzát is.

¹³³ Lásd 94. jegyzet.

¹³⁴ Tamás érseket 1350. május 31-én nevezte ki VI. Kelemen pápa csanádi püspökké. Kinevezésekor esztergomi prépost és pápai káplán volt. Nyolc évig kormányozta a csanádi egyházmegyét — és bár adatunk szinte alig maradt működéséről, bizonyosak lehetünk, hogy sokat tett megynéért és itt fekvő birtokai felvirágztatásáért. A külföldi egyetemeket végzett,

nagyműveltségű főpap mind a pápai udvarnál, mind Nagy Lajos királynál megbecsülésnek örvendett. Bejáratos volt a visegrádi és a budai királyi udvarba, s a decretorum doctornak, ahogy az oklevelek említik, diplomáciai megbízásai alkalmat adtak az alakuló itáliai művészet megismerésére.

¹³⁵ A *Historia Domus* 1834-es feljegyzésében találunk utalást a freskókra, de ez sem igazít el a bennünket érdeklő kérdésben, hogy a körtemplomban hol, melyik falon voltak képek. „Per decorationem antiqui caementi apparuit et illud, quod hoc aedificium, jam pluribus vicibus erat expictum; inquantum ex caementatione, et picturis antiquis super inducta dealbatione eruere licuit, pictura haec, picturae anni 1780 in parietibus substituta — Icones enim in forniture conspicuae, ut ex orati traditione constat. Praenotatae picturae antiquiores, nunc quoque intactae relictae sunt — jam in hoc aedificio quarta est, et pictura illa, quae tegulis proxima, consequenter omnium prima erat licet aquis pliviae, et aeris injuriis diu exposita fuisse debuit, omnibus reliquis eminentius opus fuit.” 11. — A szövegből mindenestre kitűnik, hogy a képek 1780-ban még láthatók voltak és 1834-ben állapotuk szinte sértetlen.

¹³⁶ A MOB bizottságának tagjai voltak: Szentiványi Gyula, Genthon István, Lux Géza és Petrács István.

¹³⁷ Országos Műemléki Felügyelőség irattára. 616/1939.

¹³⁸ Uo. 457/1939. Nikássy június 30-án kelt jelentése a freskókról.

¹³⁹ Kiss M. *Hortenzia*, Kiszombor története. Makó é. n. 83.

¹⁴⁰ Bíró Béla, Hatszázéves freskó Kiszomboron. Katolikus Szemle (1940) jan.

¹⁴¹ Kiss i. m. 84.

¹⁴² Fettich Nándor véleménye. Bejegyezve a *Historia Domus*ba.

¹⁴³ E megállapítások hiányossága az ikonográfiai kutatásnak abból a statikus módszeréből adódik, mely az ábrázolás meghatározását pusztán az attributumok segítségével adta meg és nem alkalmazta az ábrázolásokban meglevő ikonográfiai program rekonstrukciós lehetőségét. Így szükségszerűen bizonytalanná vált olyan esetekben, amikor meghatározó attributum nem volt az ábrázoláson.

¹⁴⁴ Lajta Edit, A nagy Szent Család ikonográfiája. Művészettörténeti Értesítő (1954) 34—48.

¹⁴⁵ 1584-ben emelte általánossá ünnepét XIII. Gergely.

¹⁴⁶ A magyarországi plébániák titulusai a legkorábbi időktől a XIX. századig. Szerző gyűjtése. Kézirat.

¹⁴⁷ Radocsay Dénes, A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954, 137. — A freskó kompozícióját Kallós Kálmán XIX. század végi rajza őrizte meg.

¹⁴⁸ Országos Műemléki Felügyelőség irattára. 616/1939.

¹⁴⁹ Ezúton mondok köszönetet Móré Miklós restaurátornak, aki segítségemre volt az attributum megvizsgálásánál.

¹⁵⁰ Oswald Ferenc, kiváló levéltári kutatónk felvételről kísérelte meg a bekarcolás elolvasását. Véleménye szerint esetleg a „hic pinx.” szavakkal kezdődik a szöveg.

¹⁵¹ Az „-egyháza” utótag, ha olyan névhez kapcsolódik, mely önmagában is megállhat, arra utal, hogy a tatárjáráskor elpusztult helységről van szó. Györffy György, A tatárjárás pusztításainak nyomai helyneveinkben. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Túrkeve 1961, 36—37.

¹⁵² Az azonos nevű települések számozásánál Györffy idézett művét (Az Árpád-kori Magyarország . . .) követtük. Ezek közül nálunk csupán a művészettörténetileg értékelhetők szerepelnek; ebből következik, hogy a számozás nem minden esetben folyamatos.

¹⁵³ A XVI. század hatvanas éveiben készült püspöki tizedjegyzékben szereplő plébániákat úgy kell tekintenünk, mint amelyek már a török megszállás előtt léteztek. A török megszállás után ugyanis nem szerveztek plébániákat. Tehát annak ellenére, hogy csak ilyen későn történik említés róluk, akár több mint évszázados múltjuk lehet, de mindenképpen a török idők előttiek.

THE ART TOPOGRAPHY OF CSANÁD COUNTY IN THE AGE OF THE ÁRPÁD DYNASTY

By Katalin Dávid

SUMMARY

Due to the extreme scale of its destruction, the wealth which characterized the art of medieval Hungary emerges today only from written sources. It appears therefore necessary to draw up a topography of the destroyed relics which are known only from documents. Such a complementation of the existing material of the early 10–14th centuries is vital for the art-historical survey of this material if it is to be complete, and it must be taken into consideration in determining the periodicity borders indicating the development of Hungarian art. This gives us an opportunity to discuss the surviving material, however little it is, as a material that had its antecedents and that stood in a quantitatively rich environment which no longer exists.

In these areas where destruction was practically complete, it is not sufficient to establish the former topography by merely publishing abstracts from the written records. In studying these areas, we must go beyond the data of art history, and complement them with those of cultural history and history *par excellence*, bearing in mind also the aspects of settlement history, the history of architecture and technology, and furthermore we must investigate the family, political, foreign and domestic relations of the people who commissioned works of art, etc. This gives us a vivid picture of a vigorous cultural life, which could not be reconstructed from the present state of things and which, at the same time, ensured Hungary an important place also in the universal history of art. The sheer number of new data resulting from this work offers innumerable fresh viewpoints for the assessment of the country's cultural heritage, and provides appropriate information on the conditions of medieval art in Hungary. With the aid of these data we become witnesses of so intensive a development which allows us to examine our architectural and artistic past, its organization, its state of technical progress, and its schools and workshops from a point that opens up new vistas.

Our choice of the county of Csanád as the first area to be subjected to such an investigation was justified by two considerations. One was the medieval importance of this area, indicated by many data. During the reign of Stephen I when the young Hungarian state was being consolidated, this area was the last which had to be strengthened politically and culturally, by the organization of the country and by establishing the bishopric. This task had to be completed at a rapid pace, which had a favourable influence on the arts, primarily on architecture. At the beginning of the 13th century, King Andrew II and his wife, Queen Iolante, spent a great deal on making the area flourish, and they even chose this county as the place where they were to be buried. In the first half of the 14th century, Charles Robert of Anjou, when he moved his court to Temesvár, stayed several times in the town of Csanád. His wife, Elisabeth Piast, was also a patroness of art in the county, and many data prove the starting of constructions at her order.

The other point that justified beginning the investigation of destroyed art monuments with this county was that there are few areas where sources are so scanty and succinct as in Csanád. Consequently, though we can expect fewer results here than in the areas richer in sources, this circumstance facilitated the elaboration of a method for evaluating the data. The connexions between the data had to be examined from more angles and in a wider context, paying more attention to the viewpoints of the history of civilization.

Our work has drawn on three main sources. The first is the material of documents on which a reconstruction can be based. The difficulties arising here are connected with the general historical development of the county. The scale of the destruction of the document material is similar to that of the objects of art. We have concrete information on the destruction of entire family archives. Particularly great is the destruction of the material of the Árpád age; we

have very few authentic records from that time. Apart from documents concerning the three big towns of Csanád, Egres, and Hódvásárhely, no more than about 36 authentic and 6 false deeds have survived which regard the other known settlements, more than 150 in number. Naturally not only medieval records are taken into consideration, in spite of the fact that the object of the investigation is the Middle Ages, as the records of later history also allow us to draw conclusions concerning the past. Among the records, the register of Papal tithes made in the years between 1332 and 1337, which contains a list of parishes, has a special significance, enhanced by the fact that, by mentioning the parochial places, it refers to church architecture which had close connections mainly with the different branches of applied arts, but also with painting and stone-carving.

Apart from documents, the other important and valuable source of our research is the codex literature. There are three important works which have a rich material concerning our area. One is Anonymus' *Gesta Hungarorum*, the other the Lament of Rogerius describing the ravages of the Mongol invasion of Hungary in 1241–42. He travelled all over the country as a prisoner, and his writings, considering their contents, can be regarded as memoirs in which a highly educated Italian priest who had toured the western countries as a diplomat discloses his views and ideas. The third is the Minor and Major Legend of St. Gerald which undoubtedly offers the greatest number of data for our work.

Our third source, beside documents and codex literature, is archeological research. From this point of view, too, our county is rather poor. Some recent excavations have been carried out in the northern part of the medieval county which belongs today to the counties of Csongrád and Békés, but regarding county Csanád as a whole we may rely only on earlier archeological research using old and not up-to-date methods.

From the point of view of our subject the medieval history of the area is relevant from the end of the 10th century onwards, because that period preceded directly the organization of the county. This constitutes, at the same time, the first period in our discussion. The second period begins with the time of the organization, when this area, too, joined in the mainstream of life in the country, and which laid the foundations for the development which was to determine the cultural evolution of medieval Csanád. This period closes with the end of the 11th century, more precisely with the Cumanian raid of the year 1091. The next period is very hard to determine since our records offer practically no information up to the end of the 12th century. Yet the modest material we have suggests that this century meant a step forward not so much in quality but rather in quantity in our county, and that the next, really new period can be taken from the reign of Béla III. This period ends with the first half of the 14th century and, within it, the reconstructions following the Mongolian invasion of Hungary in 1241 and the Cumanian uprising in 1280 assume a special importance. The development which began at the time of the Angevins was practically unbroken for 200 years. After 1514, the county with its well-developed and flourishing culture began to decline gradually until its deterioration was completed by the Turkish invasion of 1596. This put an end to the medieval history of county Csanád, causing so vast a destruction that it brought the continuity of artistic development to a full halt. It was only 100 years later, after the Turks had been driven out, that the county was able to rejoin the cultural life of the country, but the reconstruction starting then created an entirely new set of cultural and settlement conditions.

Our treatment does not extend to the entire Middle Ages but only the early material is investigated. That is where our method offers help to the study of the history of art. Our data seem to suggest that this early period ended in our county with the first half of the 14th century. Although our collection of data covered the whole era, and therefore some problems as well as the development of certain concrete documents are followed up throughout the entire medieval period of Csanád county, only the early material has been worked up in detail.

The Byzantine influence preceding the Conquest and asserting itself very strongly also in the southern part of Hungary was decisive for the development of the medieval culture of Csanád. Byzantine orientation was reinforced around 950, by the christening of Gyula whose dwelling area was the two banks of the river Maros, including our county, in Constantinople. It was in this area that Hierotheos, accompanying Gyula home from Byzantium, who had been sent there as bishop by the Byzantine Patriarch, began his missionary work. Byzantine influence was still vigorous at the end of the 10th century, that is at the time from

which we begin to examine the medieval history of the county. The area was controlled at the time by Ajtony whose importance from the point of view of our work is evidenced by the consolation of Byzantine culture in Hungary. A clear sign of this orientation was his being christened in Vidin. From there he brought Basilite monks to his living area and to its centre, Marosvár, the future town of Csanád, and he built for them the monastery named after John the Baptist. The only solid evidence surviving from that period is this monastery, whose ground walls were found in 1868; the baptismal font attached to it where christening was done *per immersionem*, was uncovered at the same time. The church existed till the beginning of the 13th century, when the collegiate church of the Holy Saviour chapter was built upon it.

The other evidence related to the Greek monks is the monastery of Oroszlános which was built for them by Csanád, after the defeat of Ajtony, in honour of St. George. It can be assumed that Csanád was buried there, as this place remained the general burial-place and the honoured ancient monastery of the clan also later, when it had fallen apart into different families.

The monastery still functioned after the Mongol invasion of Hungary, in 1256. From our data we can conclude that it was destroyed during the Cumanian uprising in 1280. After that, the monastery was not rebuilt because that time coincided with the withering away of the province of the Greek monks in Hungary, which was connected with the depending of the schism.

The Roman-oriented bishopric was established by King Stephen I in 1030. The first bishop was Gerald, who had come from Venice, and from whose constructions we can reconstruct the cathedral. Regarding its furnishings, we have concrete information on the altar which Gerald erected "*ad honorem matris nostris Salvatoris*" and in front of which there stood a silver censer to ensure the scent of incense for the whole day. The other important architectural work associated with Gerald's name was the monastery of the Blessed Virgin which he chose for his own burial-place. From the ample royal support he received we may draw conclusions concerning the artistic wealth of the monastery. The episcopal monastery was built at the same time as the cathedral, and furthermore we have also data on the school building and on the house of the canons.

As a result of Gerald's missionary activity, especially large-scale constructions were started in the villages. Our data indicate in general that sites for churches were consecrated by the bishop, while parishes were organized by his archdeacons who roamed their districts. Church sites are definitely known from the 13th century, but archeological research done so far has revealed that most of them had existed also in earlier times. Archeological excavations, however, do not offer an appropriate basis for generalization, yet conclusions can be drawn concerning the earlier material. The names of most of our 13th-century church places are not Christian (eg. Pordánymonostor, Tömpösmónostor, Kemecsemonostor, etc.). They were all named after personal names and thus they bear witness to the fact that they were founded at a time when the pagan names had not yet been replaced by the later Christian ones.

The Cistercian monastery of Egres, founded by monks from Pontigny in 1179, had a special importance from the point of view of cultural history and, within its framework, of the history of art. The Cistercian order is justly considered as one of the factors that gave European economic and scientific life a fresh impulse, and its architectural style is a chapter of its own in the art history of the age. The foundation of the monastery meant the introduction of this new stylistic trend in Hungary, because the Cistercians brought along their architectural practice to whenever they settled. The founding monastery sent a whole colony of artisans with the monks to the building of the new monastery, in order to ensure the observation of the architectural rules of the order. Particular importance is lent to the foundation of Egres by the fact that its founder monastery was that of Pontigny, one of the most important representatives of the new trend. Both the monastery and church of Egres were destroyed, so that they can only be reconstructed on the basis of analogy. An opportunity for that is provided by the abbey of Kerc, founded in 1202, the establishment of which had to be provided for by Egres as the founder monastery. The architectural influence attributed by the literature to Kerc was in fact the indirect influence of the building workshop of Egres.

The foundation of Kerc in 1202 indicates also that by that time the construction of Egres had already been concluded. It is obvious, however, that the consolidation and enrichment of

Egres went on also in later years, when the monastery was marked out by Andrew II as the burial-place for himself and his Queen Iolanthé.

The county was ravaged twice in the 13th century, first in 1241 by the Mongols, and then in 1280 by the uprising of the Cumanians. The fact that order could be restored practically without delay indicates that local building workshops operated in our county, which implies an advanced state of the various branches of applied art. As for the size of these workshops, we may draw conclusions from the rate of restoration. On the basis of the scanty records available it seems that they combined diverse traditions. The early Byzantine culture, though its importance dwindling, was clearly present in them, as was the French architectural practice of the 12th century, and naturally they also contributed to the general evolution of the Romanesque style in Hungary. However, what is particularly interesting is that this architectural and artistic practice containing several components shows also specifically local achievements as well as iconographic and stylistic variations. This is proved clearly by the church of Kiszombor, the only monument of the Arpadian age that survived intact.

The church of Kiszombor belonged to that ancient group of rotundas whose inner space was formed by six foiled niches and where these niches lay spokewise around a central space. Geographically, the larger groups of analogous buildings are the following: 5th—10th century Armenian architecture, the early medieval monuments of Georgia, late Roman architecture, the European material of the 7th—11th centuries, in which Croatian architecture has a particular importance on account of the historicultural nearness of that area.

The building existed as an independent round church till 1744, when it was transformed into the sanctuary of a nave that was added to it. This reconstruction completely destroyed the western foil.

The ground-plan of the rotunda shows a conspicuous duality, a difference between the comparatively regular-shaped outer circular wall and the inner niches which are irregular in themselves as well as compared to each other. The other peculiarity of the church is the relationship of the internal architectural details to one another: the homogeneity of the details whose date can be fixed with greater certainty and their often inorganic combination with the other parts. In spite of the fact that we have not been able to investigate the church archeologically, these features make it possible to outline the history of its building.

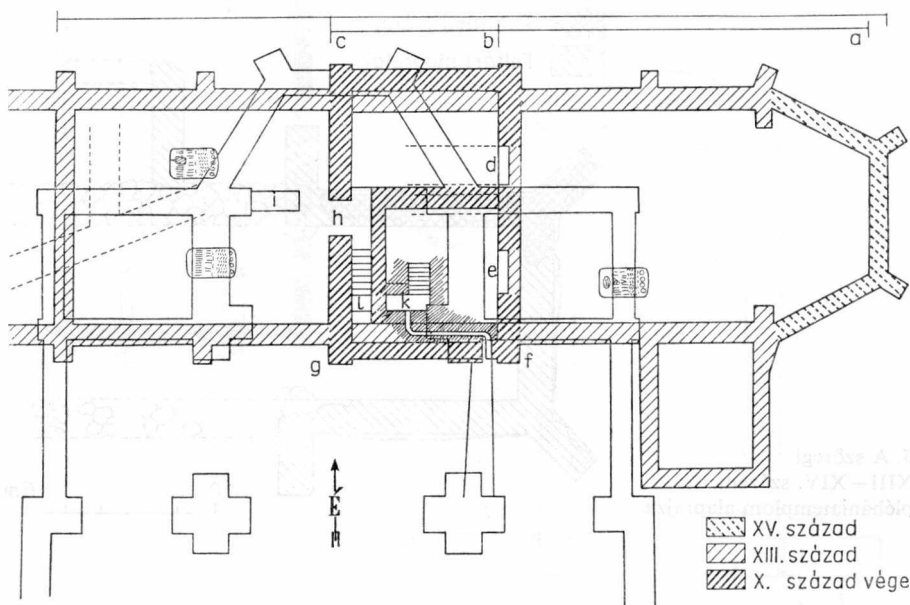
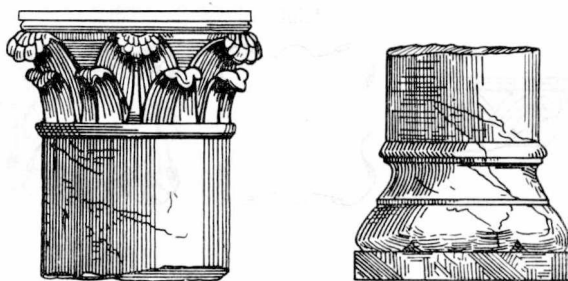
Both peculiarities indicate that the church had two building periods during the Arpadian age. The church built in the 11th century had no mantle wall, thus its outer line was formed by six foils while its space was closed by a drum and a tent roof — it was rebuilt between 1247 and 1265, when it was covered by a groined vault divided into six equal parts. To support the vaulting, the outer wall was reinforced by a circular mantle. The architectural details of this reconstruction point to the participation in the work of local masters trained in the Cistercian building workshop of the county.

The eastern niche of the round church is decorated with frescoes which can be dated to the middle of the 14th century. Regarding these, our prime task was to clarify their iconographical meaning. According to our view the programme of the pictures is determined by the Mettercia. Attached to it is an incomplete portrayal of the greater Holy Family which, on the basis of the Protevangelium of James, shows the other two Marys who were daughters of St. Anne, Mary Salome with her two children and Mary Cleophas with her four children. This incomplete representation of the greater Holy Family indicates a peculiar local type of the portrayal of this subject. The figure of Mary Cleophas was replaced, owing to a later repainting, with a portrayal of Veronica's kerchief, which can be seen today. Connected with it are also the portrayal of the figure of St. Margaret of Antioch and the figure of a male saint. There are several possibilities for the identity of the latter. According to the programme determined by the Mettercia, he may be St. Luke, St. Matthew, St. John the Evangelist, or St. James the Elder.

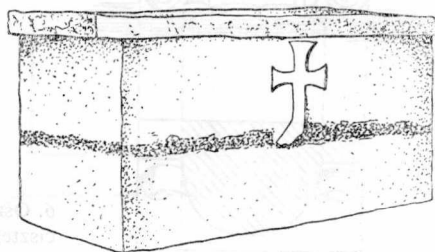
The concluding part of our study enlists in the form of a catalogue those settlements in the county where we have historical or archeological evidence of some art monuments, or research permits to assume their former existence. On the basis of our reconstruction work, 133 such settlements are reviewed.

ΚΕΡΕΚ

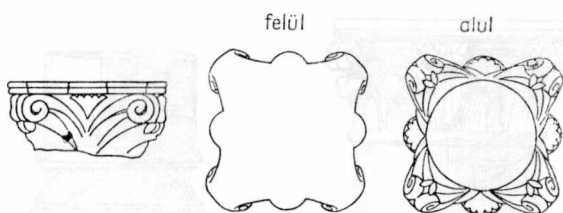
1. Oszlopfő és lábazat a csanádi
XIII. századi
Szent Üdvöztető-templomból

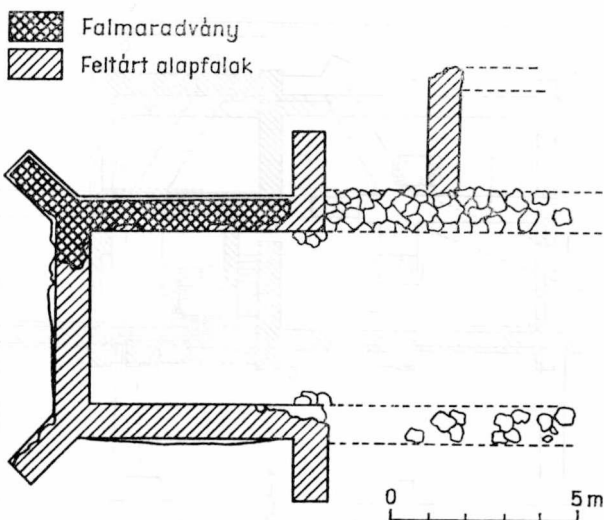
2. A csanádi templom felvételi rajza az 1868-as ásatás alapján. *a-b-c* = a templom hossza. *b-f-g-c* = a Keresztelő Szent János-templom maradványa. *d-e* = a szentélybe vezető ajtók. *h* = a templom nyugati bejárata. *i* = a szarkofág lelőhelye. *k-l* = az Ajtony-kori keresztelőmedence

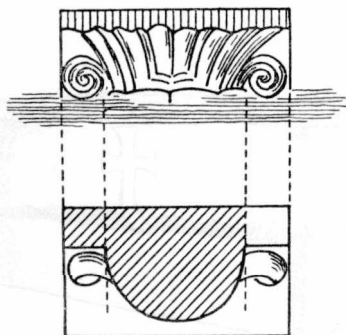
3. A csanádi XI. századi Gellért-szarkofág

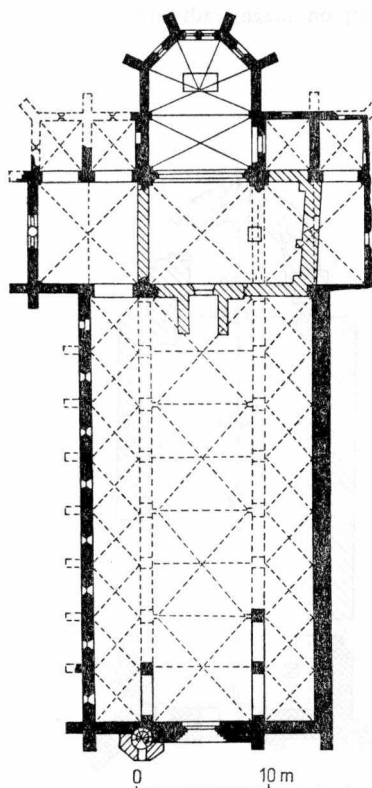
4. Oszlopfő a szőregi
XI. századi monostorból

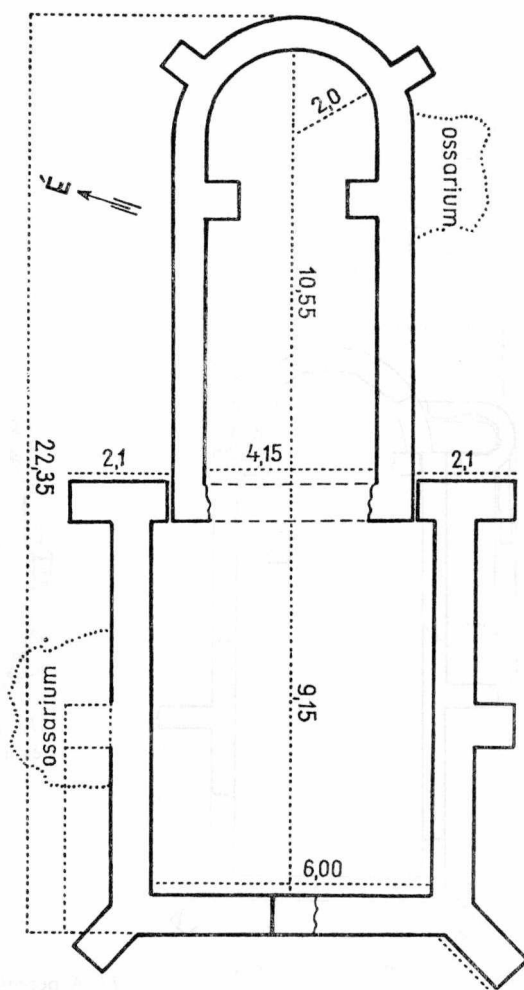
5. A szőregi
XIII—XIV. századi
plébániatemplom alaprajza

6. Oszlopfő töredéke az egresi XII. század végi
cisztercita monostorból

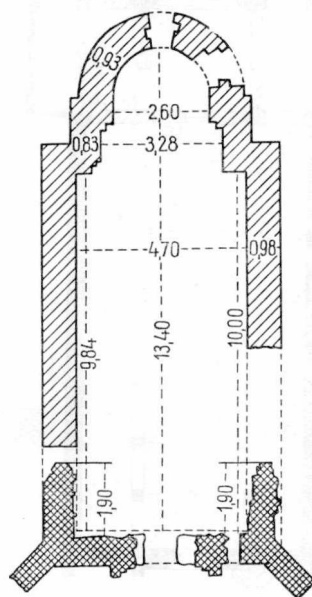
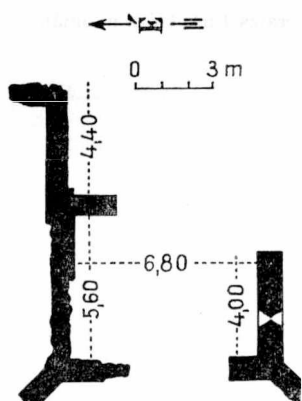

7. A kerci templom alaprajza Entz Géza nyomán

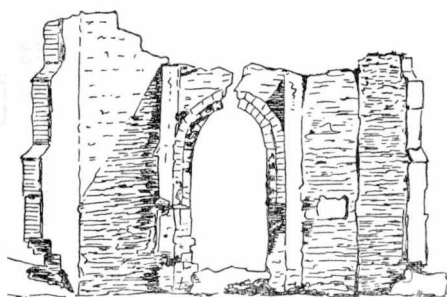
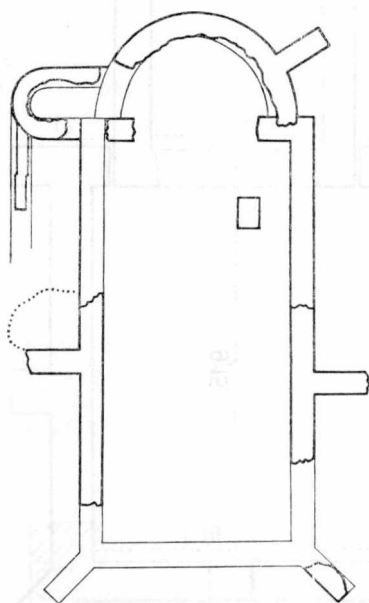

8. A kovácsházi templom alaprajza

9. A csomorkányi templom megmaradt falai

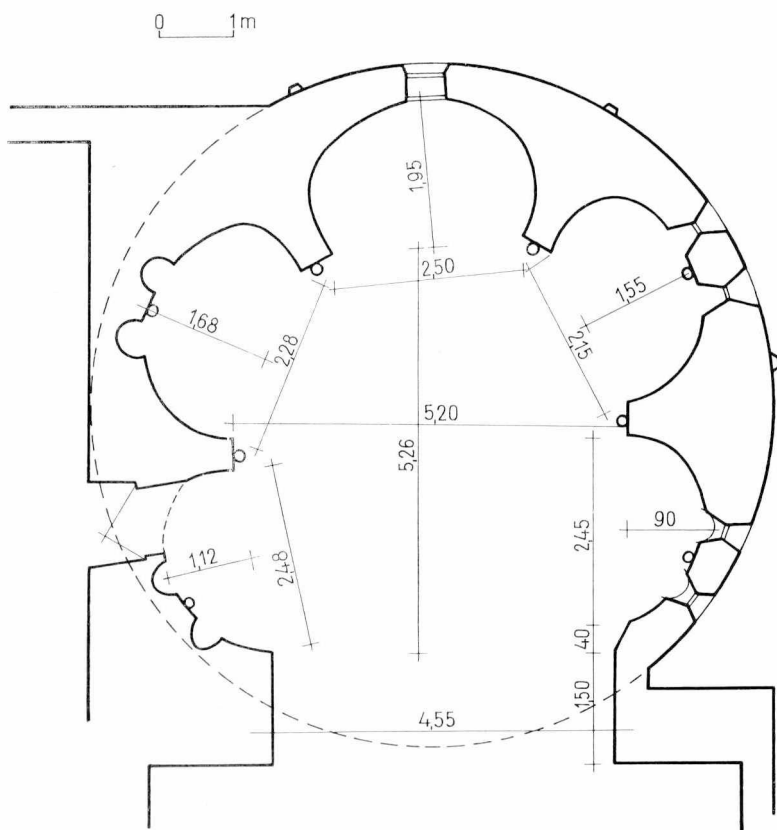

Falmaradvány
Feltárt alapfalak

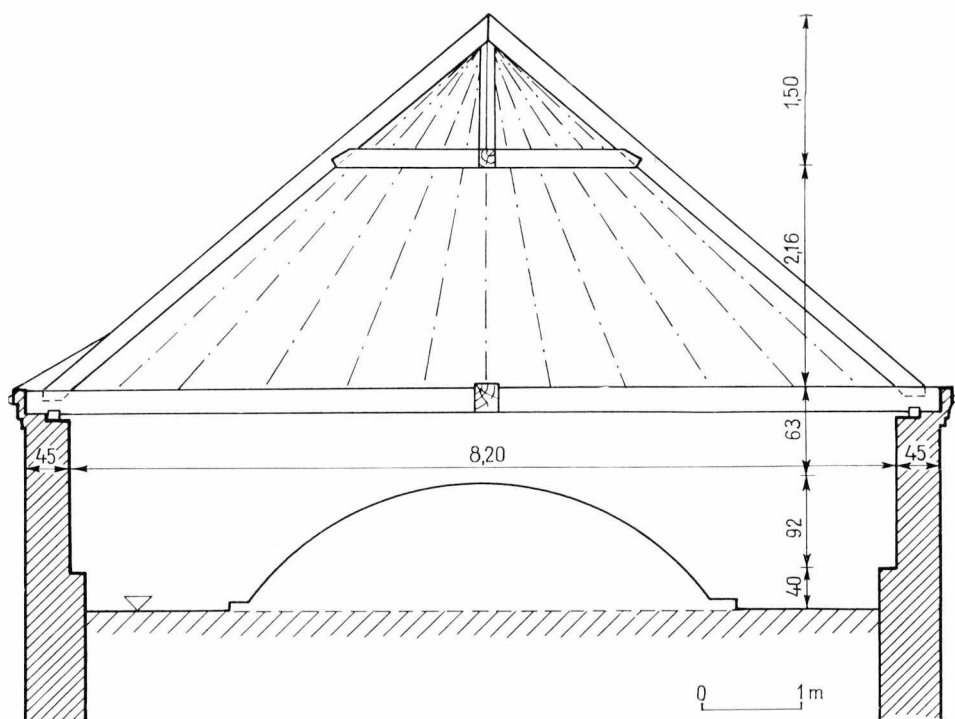

10. Kopáncs 1. templomának alaprajza és a megmaradt falak

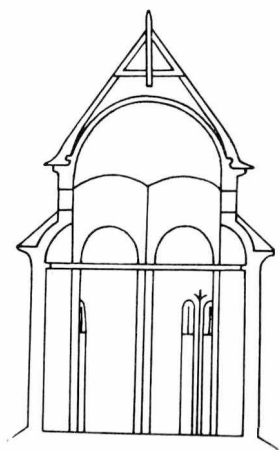
11. A peregi templom alaprajza

12. A kiszombori körtemplom alaprajza

13. A kiszombori körtemplom padlásteré

14. A kiszombori körtemplom rekonstrukciója

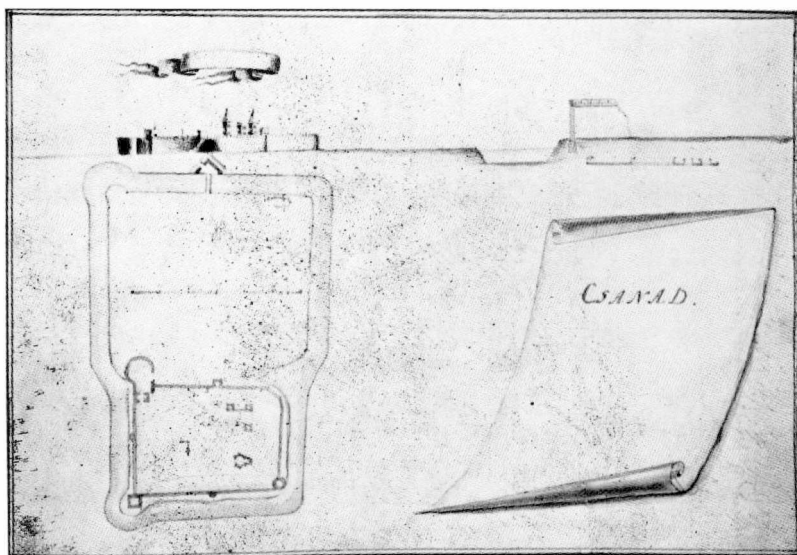

15. Mária Salomás két gyermekével és Mária Kleofás négy gyermekével a feketegyarmati XIV. századi freskón

16. Antióchiai Szent Margit a mártonhelyi freskón

17. Csanád vára a XVI. században. Luigi Ferdinando Marsigli rajza. Bologna, Bibliotheca Universitaria

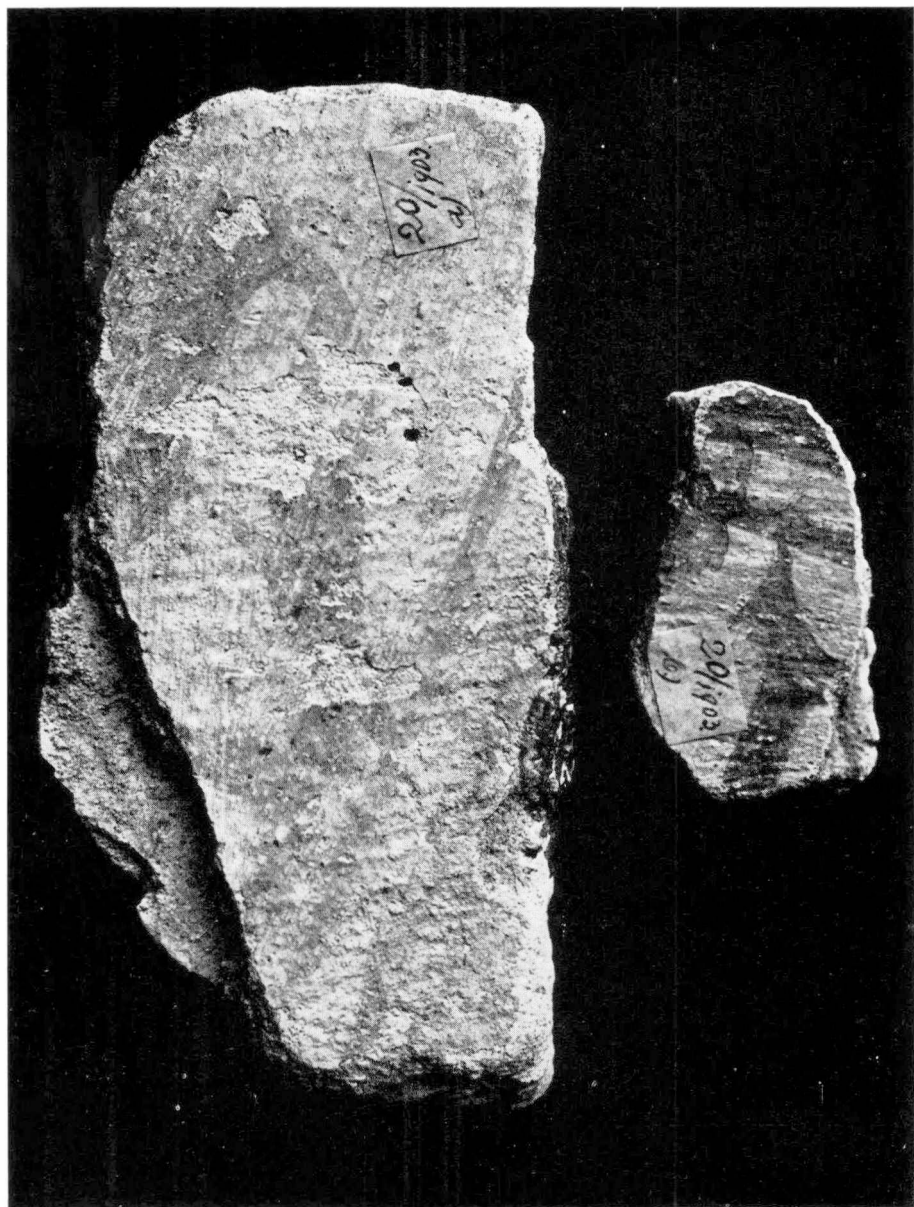

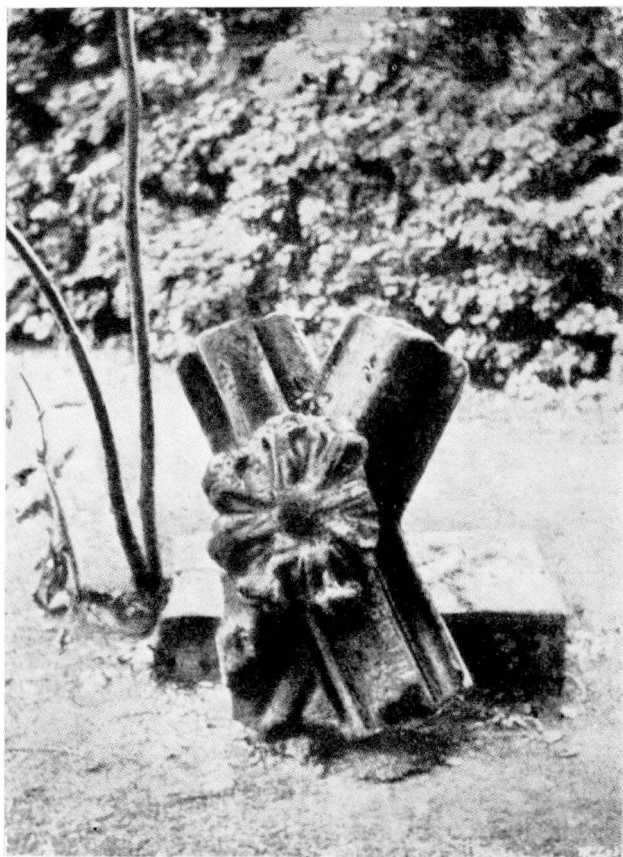
18. A zárai Szent Simeon-szarkofág

19. A szőregi XIII–XIV. századi plébániatemplom romjai

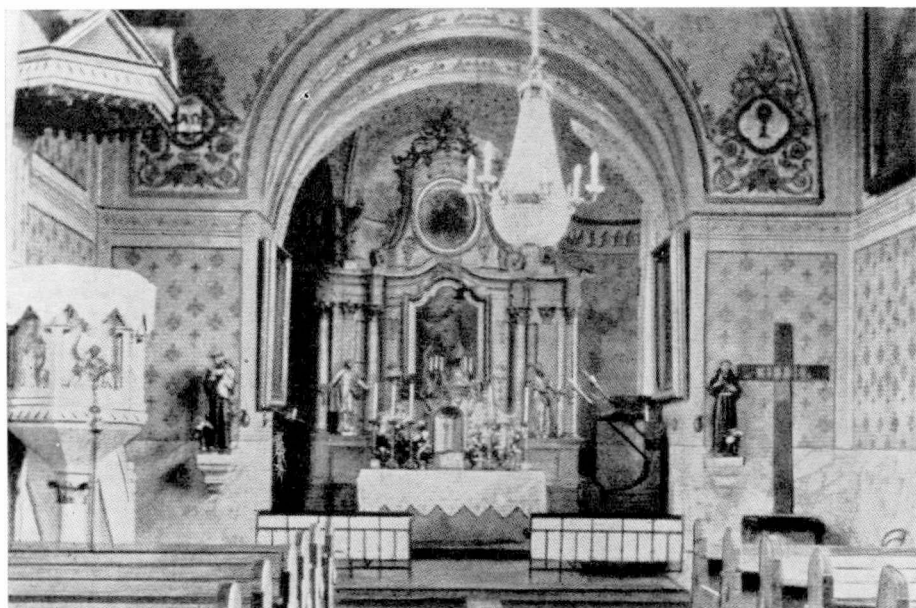
20. Freskómaradványok a szőregi templomból

21. Zárókő-róza az egresi cisztercita monostorból

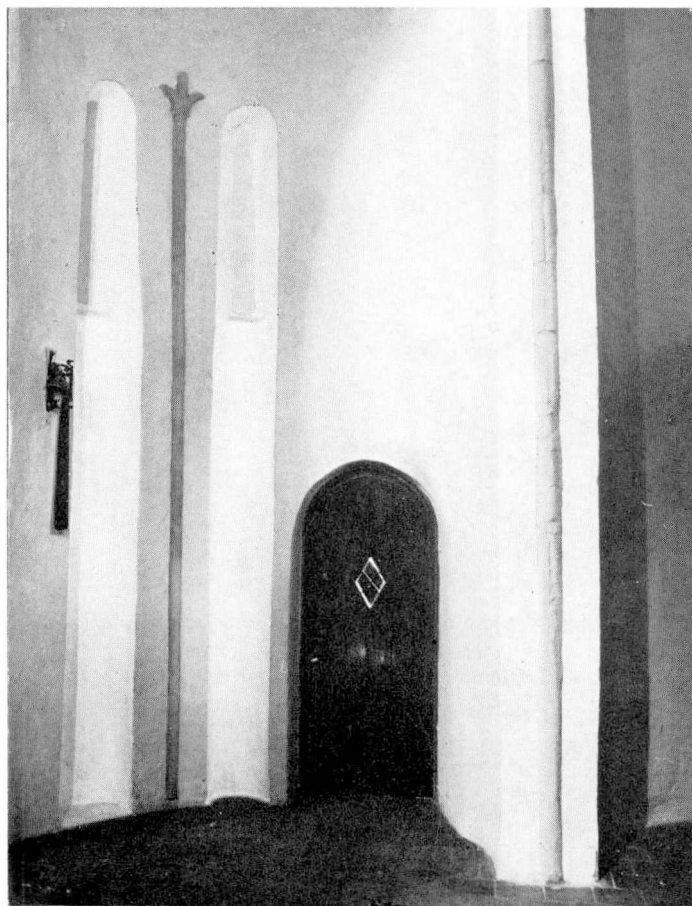
22. A kiszombori egykori körtemplom délnyugati nézete

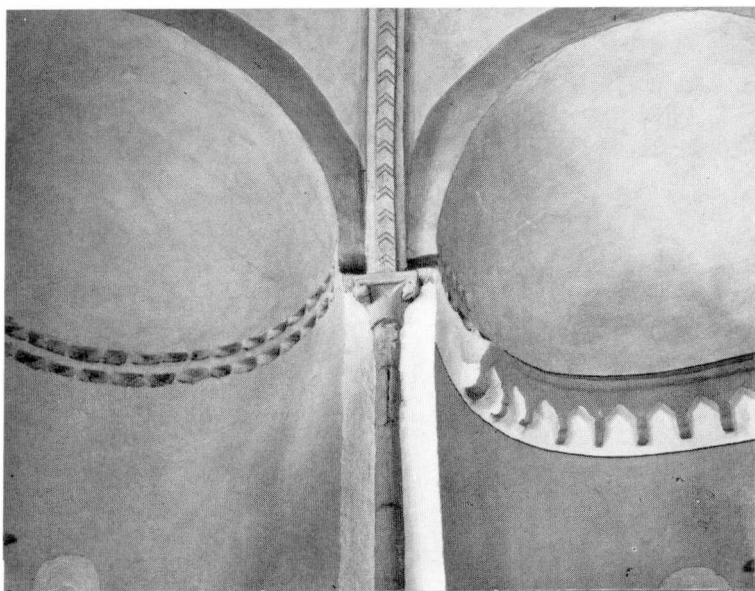
23. A kiszombori barokk oltár

24. A kiszombori templom 1910. évi fényképe

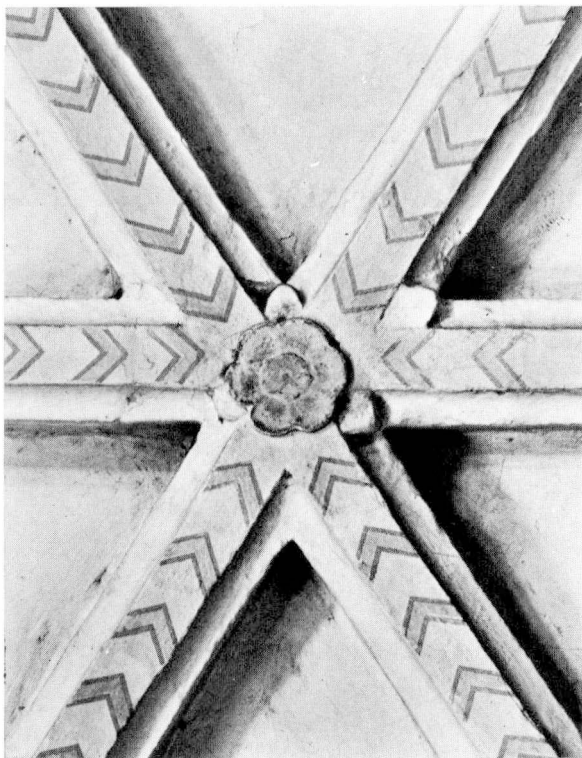

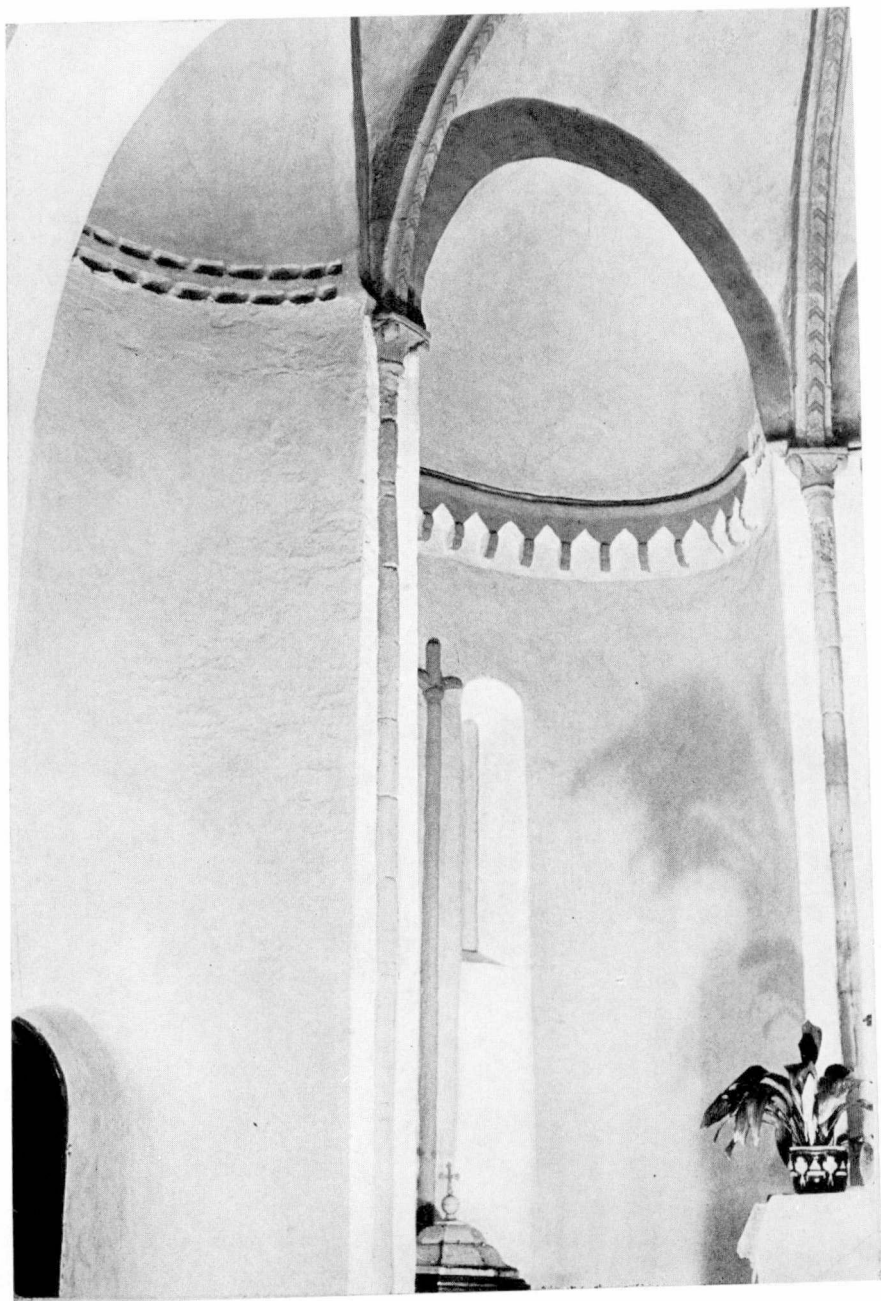
25. A kiszombori templom északnyugati fülkéje

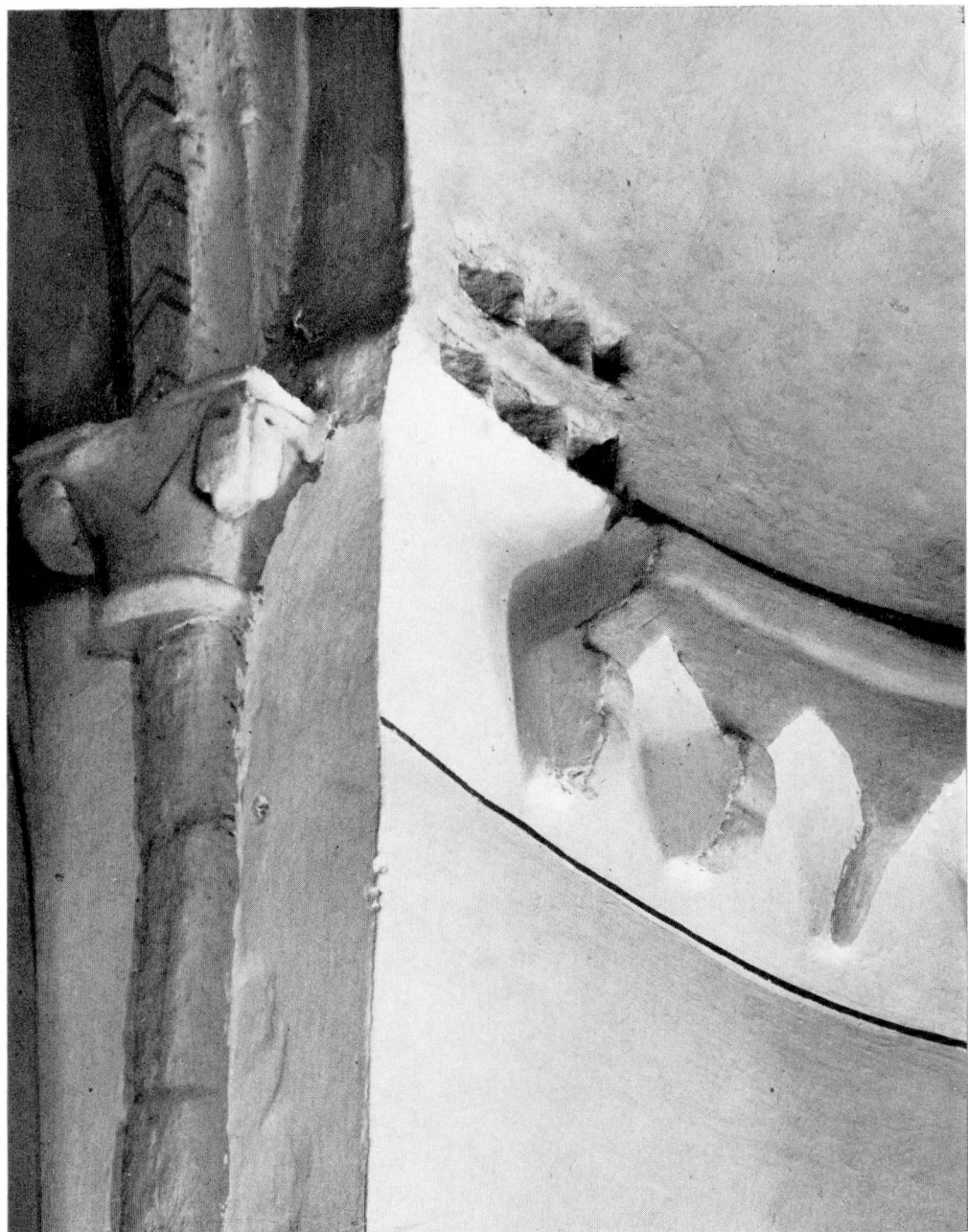
26. A kiszombori templom északnyugati és északkeleti fülkéje

27. A kiszombori templom XIII. századi boltozata

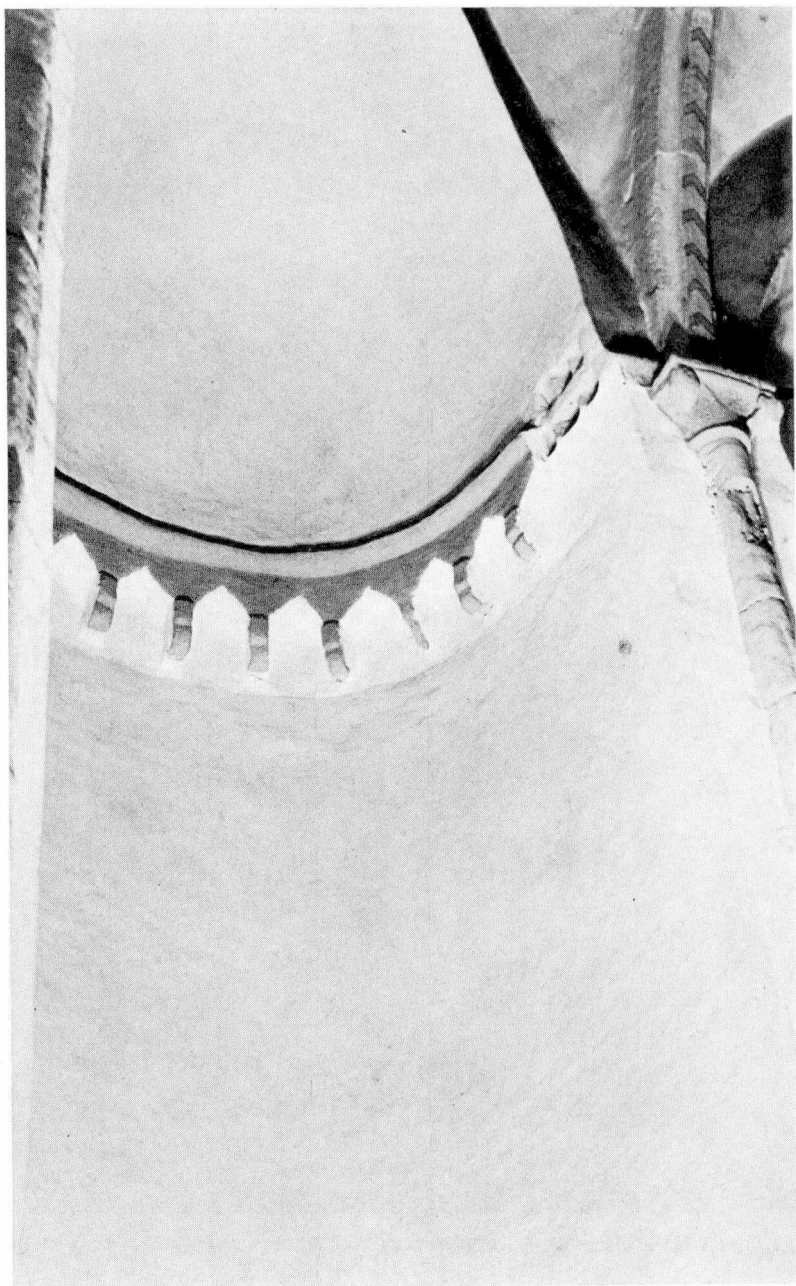

28. A kiszombori templom fülkéi

29. A kiszombori templom oszlopfejezete

30. A kiszombori templom fülkéinek találkozása

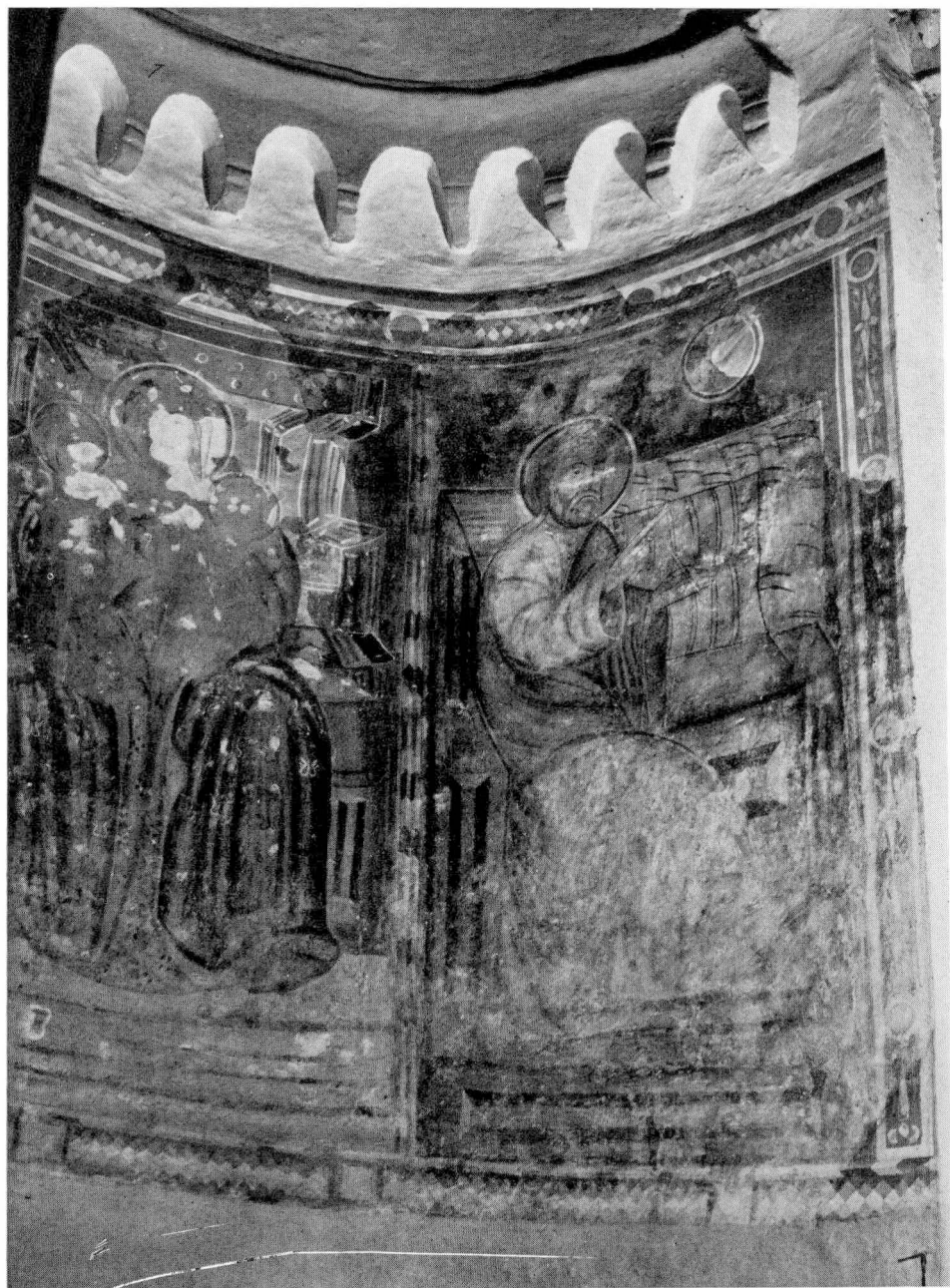
31. Mettercia a kiszombori freskón

32. Veronika kendője és Mária Salomás két gyermekével a kiszombori freskón

33. Antióchiai Szent Margit a kiszombori freskón

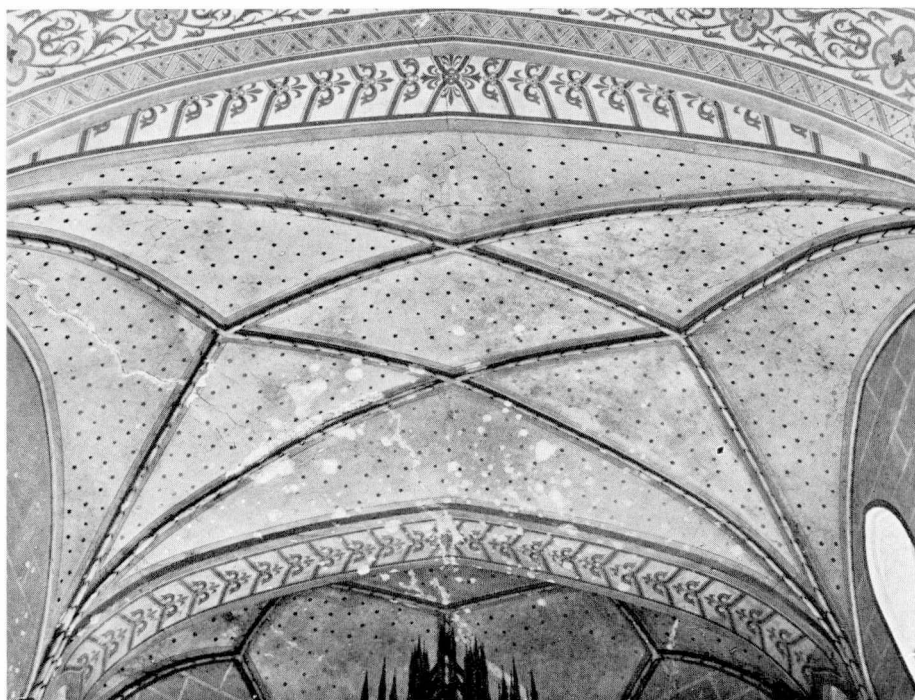
34. Mettercia és férfi szent a kiszombori freskón

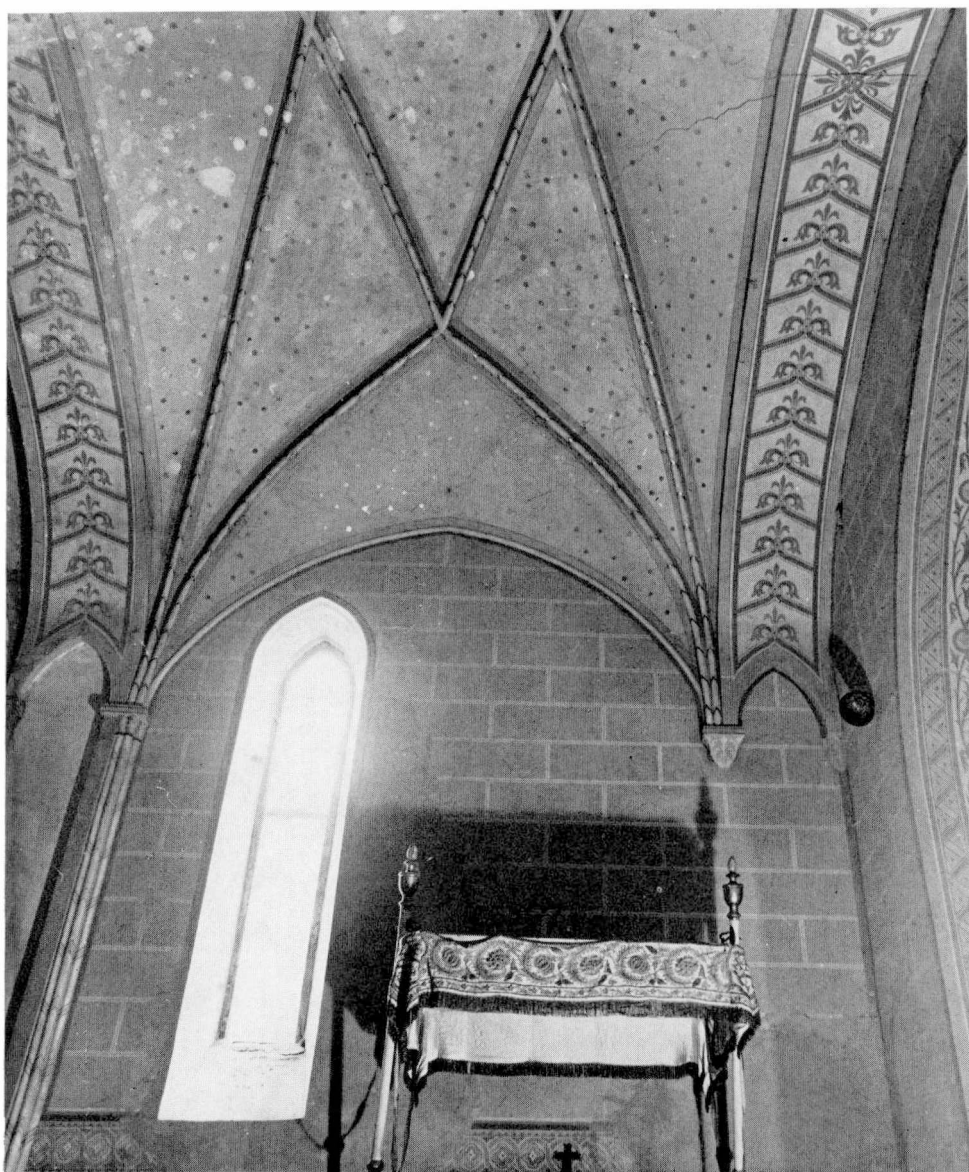
35. Az óföldséki XIV–XV. századi templom

36. Az óföldreáki templom szentélye

37. Az óföldséki templom szentélyének XVI. század eleji boltozása

38. Az óföldségi templom szentélyének XVI. század eleji boltozása

39. Oszlopköteg az óföldeáki templomban

Ára: 20,—Ft

ISBN 963 05 0173 2

